

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

AMULETTEK A 10–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCE RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁBAN

Témavezető:

Dr. Langó Péter

Régészettudományi Intézet

Konzulens:

Dr. Türk Attila

Régészettudományi Intézet

Készítette:

Óvári Péter

Régészet BA

Budapest, 2023

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés

II. Régészeti, valamint történeti források az amulettekről

III. A 10–11. századi amulettek hazai kutatástörténete

IV. Amulettek a 10–11. századi Kárpát-medence leletanyagában

IV.1. Balta alakú amulettek

IV.2. Fűrészfogas amulettek

IV.3. Fogamulettek

V. Amulettviselés a 10–11. századi Kárpát-medencében a régészeti források tükrében

VI. Összegzés

Irodalom

I. Bevezetés

A 10–11. század hazai kutatásában régészeti szemszögből sem elhanyagolható a honfoglaló magyarok hiedelemvilágának, vallásának kérdése. A nevezett korszakból származó sírokban tetten érhető hagyományok, rítusok és temetkezési szokások mellett a téma fontosságát jelzi a korai kutatás által a honfoglalás korára előszeretettel használt „pogány kor” megnevezés is,¹ mely érzékletes módon fejezi ki a kereszténység felvétele előtti időszak lényegi különállását, középpontba állítva a vallás kérdéskörét. Ugyan a honfoglalás kor kutatásának elmúlt közel két évszázada során jelentősen árnyaltabb kép alakult ki mind a centralizált államszervezet létrejöttéről, mind a kereszténység felvételéről, azonban a magyar „ősvallás” iránti tudományos érdeklődés továbbra sem hagyott alább.

A Kárpát-medencéből előkerült 10–11. századi amulettekre a magyarság kereszténység felvétele előtti hitvilágának kézzel fogható tárgyi emlékeiként tekinthetünk, így komplex vizsgálatuk minden bizonnyal többletinformációval szolgálhat a honfoglalás kori társadalmi csoportok szokásaival, „vallási” életével, illetve annak összetettségével és változásával kapcsolatban. Ahogy a korábbi kutatás már megállapította, a hazai 10–11. századi amulettek elsősorban nők, valamint gyermekek sírjaiból ismertek,² azonban vannak, amelyek szórvány-, vagy telepleletként kerültek elő. E tárgyak szélesebb körű értelmezéséhez szükségesnek tartom egy komplex összefoglaló tipológia elkészítését, az egyes amulett-típusok, vagy amulettként értelmezhető leletek önálló vizsgálatát. Ezek a vizsgálatok ugyanis tovább mutatnak az egyedi, egyes leletek értelmezésén. Számos párhuzam mutatható ki az amulettek formai jellegéből adódóan a magyarság koratörténetével kapcsolatba hozható leletanyagból.³ Az azonban kérdés, hogy ezen analógiák háttérében azonos (vagy hasonló) kognitív tartalmak is feltételezhetők, vagy csak formai egyezésekről beszélhetünk. A tárgyközpontú, gyakorlati megközelítés mellett lényegesnek tartom a kérdéskör elméleti vizsgálatát is, amit a téma mindenképpen indokoltá tesz, hiszen a tárgyak mögötti gondolati háttér megértése elengedhetetlen a leletek komplex elemzéséhez. Annak megállapításához, hogy a 10–11. századi Kárpát-medence régészeti hagyatékában mely tárgyakat tekinthetjük valóban amulettnek, illetve megértsük a korabeli amulettviselet mögött álló okokat, elengedhetetlen a fogalmi és elméleti kérdések tisztázása. Ez azonban aligha végezhető el a korai (őskori, ókori és népvándorlás kori), valamint a kortárs 10–11. századi (rusz, viking és Volga-vidéki) párhuzamok, illetve a témát érintő írott források vizsgálata és elemzése nélkül. Mindemellett arra is szükséges kitérni, hogy milyen típusú amulettek és amuletthasználát jelenik meg az archaikus „természeti” népek hiedelemvilágának részeként, illetve az intézményesített tételes vallások esetében, ugyanakkor az sem mellékes, hogy egy újonnan megjelenő vallás milyen hatással van a korábbi hagyományokra, valamint ez utóbbiak miként integrálnak újabb elemeket és szokásokat.

¹ MESTERHÁZY 1997, 31.

² DIENES 1972.

³ HALIKOVA 1973, 21–35; HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 21–221.

A tanulmány a kulturális és innovációs minisztérium ÚNKP-23-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alaphól finanszírozott szakmai támogatásával készült.⁴

II. Régészeti valamint történeti források az amulettekről

A tanulmány tárgyát alkotó 10–11. századi Kárpát-medencei amulettek részletes vizsgálata aligha végezhető el kellő alapossággal a fogalomban rejlő elméleti kérdések tisztázása nélkül, melyhez egyaránt szükség van archaikus (bronzkori, vaskori, római kori, ókeresztény, népvándorlás kori, stb.) és egykorú (10–11. századi) régészeti leletek, valamint írott források használatára. Egyedül így alkothatunk komplex képet az amulett fogalomról, illetve az amulettek használatáról és annak lehetséges okairól, melynek segítségével szélesebb rálátással szemlélhetjük és elemezhetjük a hazai leleteket is. A honfoglalás kori magyarság – egyébként is rendkívül szűkszavúan adatolt – hitvilágához kapcsolódó tárgyakra vonatkozó írott források hiánya ezen széleskörű ismeretek figyelembe vételével nagymértékben átívelhető.

A mai értelemben használt amulett kifejezés az európai nyelvekben a 18. században honosodott meg,⁵ azonban az eredeti fogalom az ókori latin nyelvben alakult ki a maihoz hasonló, de valamelyest gazdagabb jelentéstartalommal.⁶ A szó etimológiájával kapcsolatban ezzel szemben megoszlanak a vélemények, így több eltérő eredetmagyarázattal is találkozhatunk. Ezek között ismert a görög *mólü* (varázs erejű növény) szóból való származtatás a latin *amuletum* közvetítésével,⁷ míg más vélemények szerint a kifejezés az arab *hamalet* (függő) szóból vezethető le, azonban az sem kizárható, hogy a kifejezés latin eredetű, így az *amuletum-amuletum-amolitus* (védőeszköz) szó nem közvetítő szerepben állt.⁸ Ez utóbbi, valamint az elsőként említett véleményt erősíti a latin, illetve az arab szó jelentésében lévő lényeges eltérés.⁹

Ugyan Európa őskorából már a paleolitikumtól kezdve számos tárgy ismert, melynek kultikus funkciót tulajdonítanak, azonban az amulettek használatára utaló legkorábbi bizonyítékok olyan bronzkori temetkezésekből ismertek, melyekben különleges módon összeválogatott tárgyegyüttesek kerültek elő. E sírok leletei között találkozhatunk borostyángyönggyel, kovaszilánkkal, kifűrt kagylóval, faragott fa- és más növényi maradványokkal, kisebb állati testrészekkel (például kígyófarokkal), állatsontokkal (többek között mókus állkapoccsal, esetleg menyét, juh, vagy szarvas csontjaival),

⁴ Pályázati azonosító: ÚNKP-23-1-I-PPKE-70.

⁵ PIRIGYI 2004, 223–224.

⁶ ECKSTEIN–WASZINK 1950, 397–411.

⁷ PIRIGYI 1993, 223–224.

⁸ KRASSZON 1993, 80–81.

⁹ ECKSTEIN–WASZINK 1950, 397–411.

különböző karmokkal, fogakkal, illetve ezek darabjaival, valamint apró kövekkel és fémtöredékekkel.¹⁰ Lényeges kiemelni, hogy az imént felsorolt tárgyak ugyan meglehetősen különbözőek, azonban természetes eredetük mindenképp közös vonásnak tekinthető. E korai amulettek mellett később, részben már a bronzkor során, valamint a vaskorban megjelentek a mesterségesen előállított fémből készített, változatos formájú függők is.¹¹ Ezzel párhuzamosan a Földközi-tenger tágabb környezetében is számos vallásban és kultúrában, így a Közel-Keleten és Egyiptomban is elterjedtek a különböző óvó-védő célból készített tárgyak, mint például a szkarabeuszt, vagy Hórusz szemét ábrázoló amulettek.¹² A korai darabok tényleges funkciója sok esetben nem bizonyítható közvetlenül, azonban az írásbeliség térhódításával az ókor során megjelentek az amulettek használatára már direkt módon utaló írott adatok az antik szerzők, többek között Varro, vagy akár Plinius munkáiban is.¹³ Az ókori Róma multikulturális környezetében számos új típusú amulett használata terjedt el, ezek között megtalálhatóak különböző miniatűr eszközök és fegyverek, valamint mágikus erővel felruházott apró tárgyakat, például gyógynövények maradványait, vagy vékony fémlemezre írt bűvös szövegeket tartalmazó bullák.¹⁴ A különféle lemezekre karcolt, vagy papiruszra írt szöveges amulettek használata rendkívül népszerűnek bizonyult, hiszen a kereszténység elterjedése – a kezdeti tiltás ellenére – nem kiszorította, hanem integrálta azokat. Az ilyen típusú korai keresztény amulettek az antik görög és egyiptomi formai hagyományokat őrzik, valamint funkciójukban is megegyeznek a korai darabokkal, azonban a rajtuk lévő szövegek helyettesítve lettek evangéliumi idézetekkel, vagy más keresztény tartalmakkal.¹⁵ Mindemellett az ókeresztény irodalomban az amulettek egyértelműen a mágia és a varázslás területéhez tartoztak a különböző varázsigékhez hasonlóan, ezért az apologéták és egyházatyák műveikben nehezményezték e tárgyak használatát, továbbá az erkölcsileg kifogásolható célokra (bosszúállás, ellenfél hátrányos helyzetbe hozása, stb.) hívták fel a figyelmet. A nem, vagy csak nehezen kifogásolható célból történő amuletthasználattal (például betegségek gyógyítása) esetében a rosszat első sorban az emberi önrendelkezés helytelen gyakorlásában látták.¹⁶

A különböző amulettek viselése természetesen a későbbi korokban is széles körben megfigyelhető. A késő bronzkorig visszavezethető miniatürizált tárgyak amulettként történő viselése főként a késő antikvitásban vált széles körben elterjedté, azonban elsősorban a skandináv kultúrkörben sajátos formában tovább élt, ahonnan később újból elterjedt a középkor folyamán.¹⁷

Összességében elmondhatjuk, hogy az amulett kifejezés egy komplex gyűjtőfogalom, melynek értelmezése kultúránként és vallásoként eltérő lehet, azonban az amulettek a legtöbb esetben az apotropaikus – azaz óvó-védő – tárgyak közé tartoznak. Használatuk, viseletük és formai megjelenésük

¹⁰ CAPELLE–JANKUHN–KRAUSE–RANKE–THRANE 2008, 268–274.

¹¹ CAPELLE–JANKUHN–KRAUSE–RANKE–THRANE 268–274.

¹² KRASSZON 1993, 80–81.

¹³ ECKSTEIN–WASZINK 1950, 397–411.

¹⁴ LASSÁNYI 2018, 157–165; NÉMETH 2006, 49–52.

¹⁵ DE BRUYN 2017, 3.

¹⁶ DE BRUYN 2017, 18.

¹⁷ FÜREDI et al. 2017, 422–424.

rendkívül változatos képet mutat, következésképpen az amulett kifejezés első sorban a tárgyak funkciójára és nem azok megjelenésére utal.

III. A 10–11. századi amulettek hazai kutatástörténete

Minden bizonnyal az elsőként megtalált 10. századi amulettleletként tarthatjuk számon a méltán közismert Piliny-leshegyi temető 3. sírjából 1871-ben előkerült fémfoglatba illesztett állatfogcsüngőt, melynek vélt funkcióját a temető feltárója, báró Nyáry Jenő ismertette a pilinyi leletek közlésekor. Nyáry a temető 2. sírjából származó görög feliratos, keresztény emlékként azonosított csüngő esetében szintén hasonló rendeltetést tételezett fel.¹⁸ Ugyan a következő évtizedek számos új lelettel gazdagították a honfoglalás korára vonatkozó ismereteinket, a Piliny-leshegyi fogamuletthez hasonló tárgy egyedül Oroszlámosról látott napvilágot, melyet azonban Hampel József, 1900-ban megjelent munkájában¹⁹ egyszerű ékszerként határozott meg, míg a pilinyi leletek amulett mivoltában nem kételkedett.²⁰

A későbbi feltárások során számos, a pilinyi és oroszlámosi fogcsüngőkhöz hasonló lelet került elő (átfúrt fogak és csontok), melyek átfogó értelmezésére és elméleti megközelítésére Dienes István tett kísérletet 1972-ben kiadott, ma is meghatározó könyvében.²¹ Nyáry Jenő és Hampel József nyomán Dienes István is egymással párhuzamba állítva értelmezte a pilinyi temető „pogány” és „keresztény” amulettjét. A honfoglalás kori sírokból ismert átfúrt fogak és csontok amulettként való nyakban, vagy övön történő viselését egy keleti eredetű, a 20. századi Szibériában még létező hagyományhoz, az *ongon*-kultuszhoz kötötte, és határozottan elvetette azok használati tárgyként, vagy ékszerként való értelmezését. Dienes István véleményét az általa is megemlített²² orosz nyelvész és néprajzkutató, Dmitrij Zelenyin 1936-ban megjelent, majd 1952-ben francia nyelven is kiadott munkájára alapozta.²³ Dienes megállapítása szerint a fog- és csontamulettek minden esetben - a főként közrendűek körébe tartozó - nők és gyermekek temetkezéseiből kerültek elő, mely tény alátámasztja a tárgyak amulettfunkcióját, azaz a védtelen nőket és gyermekeket az amulettekben lakó szellemlények óvták meg. Ugyanakkor felvetett hasonló, azonban részben eltérő lehetséges megoldásokat is a különböző amulettek rendeltetésére. Elemzésében kiemelte, hogy a honfoglaló magyarok leletei között első sorban az egyes állatfajták lényegi tulajdonságait kifejező fog- és csontamulettek találhatók meg, mint például kutyák szemfoga, vagy madarak szárnycsontja. Ezen kívül népmesei párhuzamok alapján feltételezte, hogy a régészeti leletek között megtalálható amulettek mellett létezhetek nem maradandó anyagból készült darabok is, melyek az évszázadok során elenyésztek a hazai éghajlati körülmények és

¹⁸ NYÁRY 1873, 16–25.

¹⁹ HAMPEL 1900, 507–826.

²⁰ HAMPEL 1900, 786–788.

²¹ DIENES 1972.

²² DIENES 1972, 52.

²³ ZELENYIN 1936.

talajviszonyok miatt. Véleménye szerint a honfoglalás kori amulettek viseletének végét a nyakban hordott keresztek megjelenése és elterjedése jelenthette, utalva ezzel ez utóbbi tárgycsoport, valamint a kereszténység felvételének kapcsolatára. Ugyan ma már korántsem egyértelmű a 10–11. századi sírokból származó mellkeresztek tényleges jelentése és funkciója,²⁴ azonban a korai kutatás még a bizánci térítő tevékenységek nyomaként értékelte azokat.²⁵ Dienes István a különböző fog- és csontcsüngőket párhuzamba állította a 10. századi magyar lányok és asszonyok viseletének legimpozánsabb elemeivel, az aranyozott ezüst hajfonatkorongokkal. Meglátása szerint az előkelők díszes korongjain megjelenő állatalakok, ugyan azt a szerepet töltötték be, mint a közrendűek fog- és csontamulettjei.²⁶ Véleményét utóbb azonban Mesterházy Károly kétségbe vonta és felhívta a figyelmet arra, hogy a hajfonatkorongokon megjelenő lények mesés állatalakok, míg az amulettek valódi állatoktól származnak.²⁷ Megállapítását - jelen ismereteink tekintetében - azzal egészíthetjük ki, hogy az elmúlt évtizedekben közölt temetőkből előkerültek olyan amulettet hordó nők sírjai is, akik nagy valószínűséggel módosabb családokhoz tartoztak, sőt az Ibrány-Esbó-halmi temető 197/a. sírjában nyugvó – gyöngysorában róka fogamulettet viselő – előkelő fiatal lány aranyozott ezüst hajfonatkorongjait éppen mitikus állatalakok díszítették.²⁸

Dienes István, a fenti sorokban már tárgyalt munkájában a fog- és csontamulettek mellett említést tett egy addig ismeretlen tárgyról, melyet a szakonyi temető feltárásakor talált. A kis fűrészes alakú csüngő rendeltetését az átfúrt fogakhoz és csontokhoz hasonlóan, szintén a rontó erők távoltartásában látta.²⁹ Rövidesen a tárgy Közép-Volga-vidéki párhuzamai is ismertté váltak a hazai kutatás számára, ugyanis a 8–10. század között használt – a korai magyar történelem régészeti kutatásában kiemelten fontos szerepet játszó – tankejevukai és tyetyusi temetők gyermeksírjaiból hasonló amulettek láttak napvilágot, melyek egyúttal az ott élő közösség és a honfoglaló magyarok kapcsolatára is bizonyítékul szolgáltak más egyéb leletek mellett.³⁰ Később Mesterházy Károly számolt be a szaltovói temetőből előkerült fűrészes alakú függőkről, melyeket az Ukrán Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében látott.³¹ Mindeközben a hazai példányok száma is gyarapodott. A Szob-kiserdei temetőben végzett hitelesítő ásatását 1978-ban részletesen publikáló Bakay Kornél közölte a temető 73. sírjából előkerült három fűrészfogas csüngőt, melyek funkcióját és jelentését nem tárgyalta, csak kronológiai és etnikai szempontból vizsgálta azokat a temető egyes időrendi csoportjainak elemzése kapcsán, azonban a tárgyak párhuzamaiként említést tett a fentebb már tárgyalt szakonyi, szaltovói és tankejevukai, valamint

²⁴ LANGÓ–TÜRK 2004, 398–401.

²⁵ BÁRÁNY–OBERSCHALL 1953.

²⁶ DIENES 1972, 48–54.

²⁷ MESTERHÁZY 1998, 140.

²⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 97–99, 297.

²⁹ DIENES 1972, 48.

³⁰ HALIKOVA 1973, 21–35.

³¹ MESTERHÁZY 1975, 100, 7. j.

a Szob-kiserdei függőkhöz hasonlóan hármásával viselt tiszafüredi és Csongrád-vendelhalmi csüngőkről.³² Utóbbi együttesről még fényképet is közölt.³³

Az amulettként viselt fogak és csontok a kutatás későbbi éveiben is felbukkantak, azonban legfeljebb csak mellékesen érintett témaként jelentek meg a hazai szakirodalomban. Az ilyen típusú leletek első nagyobb gyűjtését Kovács László adta közre a teljesség igénye nélkül a szegedi Móra Ferenc Múzeum régebbi honfoglalás kori leleteit tárgyaló tanulmányában. Az oroszlámosról még a 19. század végén előkerült, már Hampel József által is említett átfűrt fogcsüngő mellett további nyolc leletet sorolt fel. Megállapítása szerint az amulettként használt fogak több különböző fajta állattól – kutyától, medvétől, szarvastól, vagy vadkantól – származnak. Az amulettek viselőit Dienes Istvánhoz hasonlóan a közrendű nőkben és gyermekekben látta.³⁴

A különböző amulettleletek tipológiai szemléletű leírására, valamint a teljes honfoglalás kori leletanyagba történő elhelyezésére Mesterházy Károly vállalkozott elsőként az Életünk folyóirat lapjain.³⁵ 1997-ben megjelent tanulmányában a nyakékszerek közé sorolt amuletteknek két alapformáját az átfűrt állatcsontokban és állatfogakban, valamint a nyakban hordott mellkeresztekben határozta meg. Ezen tárgyak viseletét – a témát érintő korábbi munkákhoz hasonlóan – első sorban a honfoglalás kori köznéphez kötötte. A kifűrt állatcsontok, állatfogak és keresztek mellett egy harmadik, különleges amulett típusként írta le a fűrészes alakú csüngőket, megemlítve azok egyedi – általában hármásával történő – viseleti módját.³⁶

A 20. század végére a honfoglalás korának régészeti kutatásában Kiss Attila, majd Révész László korszakalkotó munkái nyomán uralkodóvá váló,³⁷ máig meghatározó regionalista szemléletmód indította útjára a Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sír- és kincsleleteit összegyűjtő és feldolgozó korpuszszorozatot, melynek köszönhetően teljes régiók 10–11. századi leletanyaga vált megismerhetővé a kutatás számára. Az egyes kötetekben közölt temetők között szép számmal találhatók olyanok, melyek amulettes sírokat is tartalmaztak. Ezen esetekben a szerzők a leletek elemzésekor rendszerint kitértek az amulettviselet kérdésére egy-egy mondat, vagy bekezdés erejéig, többnyire Dienes István értelmezésére,³⁸ valamint Kovács László gyűjtésére³⁹ hivatkozva, így vissza-visszatérő megállapításként jelent meg a köznépi jellegű temetőkből előkerült női- és gyermeksírok mellékleteiként történő interpretációja a különböző amuletteknek. Emellett azonban néhány esetben bővebb és komplexebb megállapítások is napvilágot láttak. A Rétköz honfoglalás kori leleteit tárgyaló munkájában⁴⁰ Istvánovits Eszter fontos észrevételt tett azzal, hogy az amulettként viselt fogak és csontok

³² BAKAY 1978, 140–141.

³³ BAKAY 1978, 140, 182. kép.

³⁴ KOVÁCS 1992, 53, 69. j.

³⁵ MESTERHÁZY 1997

³⁶ MESTERHÁZY 1997, 58–59.

³⁷ KISS 1983, RÉVÉSZ 1996.

³⁸ DIENES 1972, 48–54.

³⁹ KOVÁCS 1992, 53, 69. j.

⁴⁰ ISTVÁNOVITS 2003.

nem csak a „közrendűek”, hanem bizonyos esetekben az előkelőbbek temetkezéseiben is megtalálhatók. Továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy a tárgyak módszeres összegyűjtése új perspektívát nyitna a honfoglalás kori elit és köznép közti különbségek vizsgálatában, mely ilyen módon nem csak a gazdasági és szociális helyzet tekintetében jelentkező különbségeket mutatná ki, hanem a két csoport temetkezési szokásaiban és hitvilágában meglévő esetleges eltéréseket is, mely a korabeli társadalommal kapcsolatos etnikai kérdésekhez is többletinformációval szolgálna.⁴¹ Az amulettként értelmezhető csont- és fogcsüngőkről Gallina Zsolt, valamint Varga Sándor írt bővebben 2016-ban megjelent, a kalocsai Sárköz 10–11. századi leleteit tárgyaló munkájukban.⁴² A Homokmégy-székesi temető 5. sírjából előkerült fogamulett kapcsán a korábbiaknál szélesebb körű gyűjtést adtak közre azon állatfajokról, melyek csontjait, vagy fogait nyakláncon, övön, esetleg karikaékszeren hordták egykori viselőik. Megállapításuk szerint a honfoglalás korában ilyen célra kutya, ló, szarvasmarha, szarvas, róka, farkas, medve és vadkan fogát, valamint vadlúd, házilúd, pusztai ölyv, nyúl, farkas, esetleg hal csontjait látták leginkább alkalmasnak. A szerzőpáros az amulettek viseletét a már Dienes István által is felvetett keleti eredetű *ongon*-kultusszal magyarázta, mindezt kiegészítve azzal a megállapítással, hogy a totemisztikus képzetek korából származó szokás a honfoglalás idején feltehetően már csak töredékeiben megőrződött és ilyen formában tovább élő hagyomány lehetett.⁴³

A honfoglalás kori Kárpát-medencei amulettek kutatásában új fejezetet nyitott a Füredi Ágnes és szerzőtársai által jegyzett 2017-ben megjelent *Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–12. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatűrített tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről* című tanulmány,⁴⁴ mely számos új szempontot vezetett be az amulettként értelmezhető, főként 10–11. századi leletek értékeléséhez, többek között a témával foglalkozó külföldi kutatás szemléletmódjának és eredményeinek bevonásával.

IV. Amulettek a 10–11. századi Kárpát-medence leletanyagában

IV.1.a. Balta alakú amulettek

A Kárpát-medence honfoglalás kori, illetve kora Árpád-kori leletanyagából ismert – meglehetősen ritka leletnek számító – balta alakú amulettek többnyire aszimmetrikus, ritkább esetben pedig szimmetrikus pengéjű nyéltámaszos, szakállas harci balták miniatűr változatai. Ahogy már korábban említésre került, a számos külföldi párhuzammal rendelkező tárgytípus széleskörű feldolgozását végezte el szerzőtársaival Füredi Ágnes 2017-ben megjelent tanulmányában. Ekkor 10 db

⁴¹ ISTVÁNOVITS 2003, 297.

⁴² GALLINA–VARGA 2016.

⁴³ GALLINA–VARGA 2016, 156–157.

⁴⁴ FÜREDI et al. 2017.

balta alakú amulett került bemutatásra, azonban a tanulmány későbbi, orosz nyelven publikált változata már kibővült egy frissebb lelettel is.⁴⁵ Mindemellett a közelmúltban újabb – még publikálatlan – leletek kerültek elő Jászágó-Ágói patak-partja, valamint Jászdózsza-Kápolnahalom lelőhelyekről,⁴⁶ így a hazai lelőhelyekről összesen 13 példányt ismerünk jelenleg.

A Kárpát-medencéből előkerült balta alakú amulettek több különböző típusú lelőhelyről származnak, azonban az összes eddig ismert darab szórványleletként értékelhető. A tárgyak egy jelentős része – a bugaci, a csanádpalotai, a hajdúhadházi, az ipolytölgyesi, valamint a kecskeméti példány – egészen biztosan kora Árpád-kori településről került elő.⁴⁷ A telepleletek mellett érdemes megemlíteni, hogy, a sályi darab egy hasonló korú földvár feltárása során látott napvilágot.⁴⁸ Mindemellett valkóról ismert egy balta alakú amulett, amely bizonyosan egy 12–13. századi földvár közeléből került elő. A tárgy értékelése végett érdemes megjegyezni, hogy az egykori erődítés mellett 10–11. századi temetőre utaló szórványleletek is előkerültek.⁴⁹ A kora Árpád-kori településekről, földvárakból, vagy azok környezetéből ismert balta alakú amulettek mellett akad néhány példány amely vélhetően temetkezésekből származik. Ide sorolhatjuk a dabasi,⁵⁰ valamint a hajdúdorogi darabokat.⁵¹ A tárgytypus első ismert hazai példányának tekinthető szabolcsveresmarti miniatűr baltával kapcsolatban megoszlanak a vélemények, azonban Dienes István és Fodor István véleménye szerint a Tisza part omlásából 1885-ben, több korabeli lelet társaságában előkerült tárgy egy 10–11. századi temetőből származhat.⁵² A jelen tanulmányban tárgyalt, azonban még közöletlen jászágói és jászdózsai darabok szintén jellegzetes 10–11. századi leletek kíséretében láttak napvilágot, előbbi talán egy – még feltáratlan – temetőből.

A hazai lelőhelyekről ismert balta alakú amulettek mindegyik példánya bronzból öntött, azonban a tárgyak külföldi párhuzamai között előfordulnak vasból és ólomból készült, de még borostyánból készült darabok is.⁵³ A Kárpát-medencei miniatűr balták felülete szinte minden esetben vonalkázással, farkasfogmintával, pontsorrall, vagy pontkörrel díszített, egyedül a szabolcsveresmarti példány esetében vélekedett úgy a korábbi kutatás, hogy a tárgy felületét egykor tausírozással, vagy niellőberakással díszítették, azonban a tárgyon ma már ennek semmilyen nyoma nem látható.⁵⁴ Mindemellett érdemes megjegyezni, hogy sem a külföldi, sem a hazai darabok esetében nem ismer a kutatás ilyen fajta díszítésmódot.

A miniatűr baltáknak két egymástól jól elkülöníthető csoportját mind a hazai, mind pedig az Észak- és Kelet-európai leletek között megtaláljuk. Az egyik csoportba az aszimmetrikus, míg a másik

⁴⁵ Galgahévíz-Beke-rét (FÜREDI et al. 2018, 483–514).

⁴⁶ Jancsik Balázs szíves közlése.

⁴⁷ FÜREDI et al. 2017, 427

⁴⁸ FÜREDI et al. 2017, 420–421; 427; HORVÁTH 2020, 266–267.

⁴⁹ FÜREDI et al. 2017, 422.

⁵⁰ FÜREDI et al. 2017, 427.

⁵¹ FODOR 2014, 615.

⁵² DIENES 1961, 188–189; FODOR 1981, 86; FODOR 1986, 222–223; FODOR 2001, 25; FODOR 2014, 616.

⁵³ FÜREDI et al. 2017, 414.

⁵⁴ FÜREDI et al. 2017, 421–422; MAKAROV 1992.

csoportba a szimmetrikus pengéjű darabok sorolhatók. Ezek tipológiai elkülönítését és leírását Nyikolaj A. Makarov végezte el 1992-ben megjelent tanulmányában,⁵⁵ így a balta alakú amulettekkel foglalkozó későbbi kutatás az ő tipológiáját használva az aszimmetrikus pengéjű példányokat Makarov I, míg a szimmetrikus pengéjű darabokat Makarov II. típusnak nevezte el. A Kárpát-medencei leletek túlnyomó többsége a Makarov I. típusba sorolható, míg mindössze néhány darab – a hazai példányok alig harmada – Makarov II. típusú miniatűr balta. A két típus közti mennyiségi különbség nem csak a Kárpát-medencére korlátozódik, hiszen utóbbi típus a külföldi leletek között is meglehetősen ritka.⁵⁶

A balta alakú amulettek ugyan nem túl gyakori leletnek számítanak a Kárpát-medencében, azonban viszonylag nagy területen figyelhető meg az elterjedésük, bár meglehetősen szórványosan. Az eddig előkerült példányok többsége a Duna-Tisza közéről látott napvilágot,⁵⁷ néhány példányt ismerünk a Tiszántúlról,⁵⁸ valamint egy-egy darabot az Ipolymentéről⁵⁹ és az Északi-középhegységből.⁶⁰ Említésre érdemes, hogy a Duna-Tisza közeli lelőhelyek északi csoportjánál érhető tetten a leletek koncentrációja, itt ugyanis 4 példány is előkerült egymás viszonylagos közelségében.

Ugyan a Kárpát-medencei balta alakú amulettleletek mind szórványként kerültek elő, azonban a legtöbb példány kontextusa pontosan, vagy nagyjából ismert, így a tárgyakat nem csak a külföldi párhuzamok segítségével lehet keltezni. A hazai lelőhelyekről ismert Makarov I. típusú, azaz aszimmetrikus pengéjű miniatűr balták elterjedése a 10–12. század közé tehető, ahogy az a külföldi leletek esetében is megfigyelhető,⁶¹ míg a jóval ritkább, szimmetrikus pengéjű Makarov II. típusú amulettek csak a 11. század második felében jelentek meg.⁶² Az eddig előkerült leletek alapján összességében megállapítható, hogy a Kárpát-medencei példányok nagyrészt 11–12. századi környezetből kerültek elő.⁶³

A Kárpát-medencéből előkerült balta alakú amulettekről – azok nagyszámú, formailag teljesen megegyező külföldi párhuzama miatt – egyértelműen kijelenthetjük, hogy importleletnek minősülnek.⁶⁴ A tárgyak hazai elterjedését a korábbi kutatás a rusz-varég katonai jelenléttel magyarázta, melyre valóban vannak történeti adatok, azonban a tárgyak meglehetősen széles körű elterjedése nem köthető kizárólag a varég zsoldosok feltűnéséhez, miképpen az sem mellékes, hogy a „orosz” és „oroszi” kezdetű, vagy végződésű helynevek közeléből, valamint a nyugati, határ menti területekről teljesen

⁵⁵ MAKAROV 1992.

⁵⁶ FÜREDI et al. 2017, 426–427.

⁵⁷ Bugac-Alsómonostor, Kürtösi-tanya (FÜREDI et al. 2017, 417–418); Dabas-Templom-domb (FÜREDI et al. 2017, 418–419); Galgahévíz-Beke-rét (FÜREDI et al. 2018, 483–514); Jászágó-Ágói-patak partja; Jászdózsza-Kápolnahalom; Kecskemét-Balló-szög (FÜREDI et al. 2017, 420).

⁵⁸ Csanádpalota-Juhász T. tanya (FÜREDI et al. 2017, 418); Hajdúdorog-Pedagógus-földek, Kövecses-halom (FÜREDI et al. 2017, 419); Hajdúhadház-Cégény (FÜREDI et al. 2017, 419–420).

⁵⁹ Ipolytölgyes-Málalja (FÜREDI et al. 2017, 420).

⁶⁰ Sály-Lator, Örsúr-vár (FÜREDI et al. 2017, 420–421).

⁶¹ FÜREDI et al. 2017, 426.

⁶² FÜREDI et al. 2017, 427.

⁶³ FÜREDI et al. 2017, 427.

⁶⁴ FÜREDI et al. 2017, 427.

hiányoznak ezen tárgyak.⁶⁵ Mindemellett érdemes megjegyezni, hogy a balta alakú amulettek igencsak szórványos Kárpát-medencei elterjedése mindenképp arra utal, hogy azokat valószínűleg nem egy elkülönülve élő közösség használta. Ugyan nem tudjuk, hogy e tárgyak miként kapcsolódtak a korabeli magyar hitvilághoz, azonban annyi bizonyos, hogy egy adott tárgy – például egy amulett – több eltérő jelentéssel rendelkezhetett más-más kulturális közegben.⁶⁶ A hazai leletek értelmezéséhez figyelemre méltó tény, hogy a külföldi lelőhelyekről ismert balta alakú amulettek viszonylag gyakran más típusú, szintén amulettként értelmezhető miniatürizált tárgyak – például kanalak – kíséretében kerültek elő,⁶⁷ azonban ilyeneket a Kárpát-medencéből a mai napig nem ismerünk.

IV.2. Fűrészfogas amulettek

A 10–11. századi amulettleletek különleges csoportját alkotják azok az egyszerű kivitelű, többnyire bronzból készült, egyik élükön fűrészfog szerűen kialakított függők, melyeket a hazai szakirodalom a tárgy formai jellegzetessége miatt jobb híján fűrészalakú-,⁶⁸ fűrészfogalakú-,⁶⁹ esetleg fűrészfogas amulettnek,⁷⁰ vagy csüngőnek nevez. A honfoglalás korának régészeti emléanyagában jelenlegi ismereteink szerint mindösszesen 14 db található belőlük 7 különálló leletegyüttesből. Ebből 8 db származik feltárt temetkezésekből (összesen 4 sírból), további 6 db pedig szórványleletként került elő (összesen 3 lelőhelyről).

A fűrészfogas amuletteket tartalmazó részletesen közölt sírok közül valamennyi gyermekek temetkezésének bizonyult. Az Ikervár-Virág utcai temető 18. sírjából egy 5-7 év közötti,⁷¹ a Szakony-Kavicsbánya lelőhelyen feltárt 2. sírból egy 1,5-2 év körüli,⁷² a Szob-kiserdei sírmező 73. sírjából egy 5-6 éves⁷³ gyermek maradványai kerültek elő.

Az ilyen típusú amulettek döntő többségét egyszerű bronzlemezről vágták ki, ez alól csupán az ikervári, valamint a szakonyi példány képez kivételt. Előbbit vasból kovácsolták,⁷⁴ míg utóbbit egy aranyozott bronzlemezről vágták ki.⁷⁵

Az ikervári és a szakonyi temetkezésekben csak egy-egy csüngő volt,⁷⁶ azonban a már említett Szob-kiserdei sírból, valamint a Tiszafüred-nagykenderföldi temető egyik temetkezéséből és a

⁶⁵ FÜREDI et al. 2017, 427–428.

⁶⁶ GARDELA 2014, 127.

⁶⁷ FÜREDI et al. 2017, 416.

⁶⁸ KISS 2000, 46.

⁶⁹ HORVÁTH 2022a, 214.

⁷⁰ FÜREDI 2012, 209.

⁷¹ KISS 2000, 46.

⁷² HORVÁTH 2022, 80.

⁷³ HORVÁTH 2022a, 214.

⁷⁴ KISS 2000, 46.

⁷⁵ HORVÁTH 2022, 80.

⁷⁶ KISS 2000, 46; HORVÁTH 2022, 80.

Csongrád-Vendelhalomról ismert fűrészfogas amulettek hármásával kerültek elő,⁷⁷ melyek egykor alighanem zárt viseleti egységeket alkottak. Ezen együttesek minden esetben két kisebb teljesen megegyező, valamint egy nagyobb – az előbbiektől formailag is eltérő – csüngőt tartalmaztak, mely jelenség ugyancsak a következetes viseleti módra utal. A szobi együttes függőinek stilizált állatfejhez hasonlító végződése a két kisebb darab esetében a fűrészfogas él felé néz, míg a nagyobb példányon az ellenkező irányba. A tiszafüredi lelet kis csüngőinek egyik éle egyenes, míg másik éle – egy késpengéhez hasonlóan – ívelt, végződése azonban kissé tompa. Ezzel szemben a nagy függő élei nagyjából szimmetrikusak, vége pedig keskeny, hegyes. A fűrészfogas él kialakítása a kisebb darabokon szinte teljesen hiányzik, de a nagyobb példány esetében is csak alig észrevehető. A csongrádi lelet feltűnően hasonlít a tiszafüredi együtteshez, de előbbinek kis csüngői teljesen egyenes végződésűek, a nagy függő alsó vége azonban ebben az esetben is hosszúkás, hegyes, a fűrészfogas élek kialakítása viszont sokkal markánsabb mint a tiszafüredi példányokon. Az imént tárgyalt együttesek mellett Bugyi-Felsőványról ismerünk két szórványleletként előkerült hasonló amulettet,⁷⁸ melyek szélességüket, valamint a fűrészfogas élek kidolgozottságát tekintve bizonyosan egyszerre készültek és egy temetkezésből származnak. Az egyik csüngő teljesen ép, alsó vége keskeny, elhegyesedő, míg a másik példány töredékes állapotú, vége pedig teljesen egyenes, hasonlóan a csongrádi lelet kis függőjéhez. A hiánytalan együttesek alapján feltételezhetjük, hogy eredetileg a Bugyi-felsőványi lelet is három darabból állhatott, melyek közül a nagyobb, valamint az egyik kisebb csüngő került elő, utóbbi töredékesen. Az eddig felsorolt leleteken kívül még Nagyörzsöny-Öreg Ganád lelőhelyről ismerünk egy fűrészfogas amulettet, mely szintén szórványleletként került elő.⁷⁹ Mindemellett megemlítendő, hogy a Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, bődöskúti temető 2. sírjának leletei között egy átfúrt ezüstlemezt azonosított fűrész alakú amulettként M. Nepper Ibolya,⁸⁰ azonban a tárgy szabálytalan – a valódi fűrészfogas amulettekre egyáltalán nem emlékeztető – formája alapján valószínűbb, hogy a halotti szemfedőre varrt ezüstlemezről beszélhetünk. A lelet amulettként történő értelmezését szintén kétséggé teszi, hogy a sírból egy férfi maradványai kerültek elő.⁸¹ Összegzésképpen megállapítható, hogy az előbbieken felsorolt, 10–11. századi leletkörnyezetből ismert hazai fűrészfogas amulettek egy esetben kettesével, három-három esetben pedig egyesével, valamint hármásával kerültek elő a különböző lelőhelyekről, illetve temetkezésekből.

Ugyan meglehetősen ritka tárgytípusról beszélhetünk, azonban a fűrészfogas csüngők Kárpát-medencei elterjedése korántsem csak egy szűkebb régióra korlátozódik, hiszen egyaránt megtalálhatók a Tisza-mentén,⁸² valamint a Dunához közel eső területeken (a Dél-Pesti-síkságon⁸³ és az Ipoly-

⁷⁷ HORVÁTH 2022a, 214; FODOR 1980, 276; VARGA 2013, 110.

⁷⁸ FÜREDI 2012, 209; RÉVÉSZ 2020, 347–348; Füredi Ágnes szíves közlése.

⁷⁹ HORVÁTH 2022a, 410.

⁸⁰ M. NEPPER 2002, 48.

⁸¹ Ahogy korábban megállapítottuk, a 10–11. századi fűrészfogas amulettek eddig minden esetben gyermeksírok mellékletei voltak.

⁸² Csongrád-Vendelhalom (VARGA 2013, 110); Tiszafüred-Nagykenderföldek (FODOR 1980, 276).

⁸³ Bugyi-Felsővány (FÜREDI 2012, 209).

mentén⁸⁴), illetve a Nyugat-Dunántúlon.⁸⁵ Említésre érdemes, hogy az egyesével viselt és egyedi anyagból készült darabok ez utóbbi területről kerültek elő. A két lelőhely (Ikervár, Szakony) közelsége azonban semmiképp sem jelenti az itt előkerült temetőket használó közösségek közvetlen kapcsolatát, hiszen az ikervári sírmező megnyitásának idejében a mindössze hét sírból álló szakonyi temetőt már bizonyosan felhagyták.⁸⁶

A honfoglalás kori fűrészfogas amulettek pontos kronológiai helyzetét a tárgytypus ritkasága, valamint a leletek jelentős részénél felmerülő információhiány miatt nem könnyű megállapítani. Az eddig ismert darabok közül minden bizonnyal a szakonyi példány lehet a legkorábbi, hiszen a kis szírszámú temetőt a radiokarbon-kormeghatározás, valamint a hagyományos tipokronológiai módszerek is a 9. század vége és a 10. század eleje, vagy első fele közé helyezik.⁸⁷ Az ikervári temetőt Kiss Gábor két jól elkülöníthető – egy 10. század második felére, valamint egy 11. század elejére keltezhető – kronológiai fázisra osztotta. A fűrészfogas amulettet tartalmazó 18. sír a temető korai horizontjához tartozott.⁸⁸ A Szob-kiserdei sírmezőt feltehetően a 10. század közepe és a 11. század első harmadának vége között használták.⁸⁹ A temető 73. sírja valószínűleg a 10. századi temetkezések közé sorolható, hiszen a közelében feltárt 60. sírból VII. Kónsztantinosz és II. Romanosz (945–959) szoliduszának utánzata került elő.⁹⁰ Az imént felsorolt fűrészfogas amulettek – és az azokat tartalmazó sírok – közül valamennyi szakszerű feltárás során látott napvilágot, a tárgytypus pontos keltezésében azonban jelentős problémát okoznak a nehezen értékelhető szórványleletek. A Csongrád-Vendelhalomról származó csüngők előkerülési körülményei nem ismertek, az ide vonatkozó adatok meglehetősen zavarosak.⁹¹ A tárgyak 1955 után kerülhettek elő⁹² Theophilosz, Kónsztantinosz és II. Mikhaél (832–839) szoliduszának utánzatával együtt.⁹³ A leleteket egy szablya társaságában leltározták be,⁹⁴ viszont a három függő, valamint az érem feltehetően egy gyermeksír melléklete volt,⁹⁵ így összetartozásuk az említett fegyverrel erősen kétséges. Alapvető információk hiányában a csongrádi lelet nehezen értékelhető, a 9. századi bizánci pénzhamisítvány azonban inkább a korai (10. századi) keltezés mellett szól. A részleteiben máig közöletlen Tiszafüred-nagykenderföldeki temető használati ideje a 10. század közepe, valamint utolsó harmadának eleje,⁹⁶ esetleg a 11. század eleje közé tehető.⁹⁷ A tarsolylemezes sírjáról közismertté vált Bugyi-felsőványi temető minden bizonnyal a 10. század második felében volt

⁸⁴ Nagyörzsöny-Öreg Ganád (HORVÁTH 2022a, 410); Szob-Kiserdő (BAKAY 1978, 44; HORVÁTH 2022a 214).

⁸⁵ Ikervár-Virág utca (KISS 2000, 46), Szakony-Kavicsbánya (DIENES 1972, 48; HORVÁTH 2022, 80).

⁸⁶ A szakonyi temető használata a 9. század végére és a 10. század elejére, vagy első felére tehető (HORVÁTH 2022, 130–138), ezzel szemben az ikervári sírmező csak a 10. század közepén került megnyitásra (KISS 2000, 81–82).

⁸⁷ HORVÁTH 2022, 130–138.

⁸⁸ KISS 2000, 81–82, 110, 115.

⁸⁹ RÉVÉSZ 2020, 275–276.

⁹⁰ KOVÁCS 1989, 67; HORVÁTH 2022a, 224.

⁹¹ VARGA 2013, 110–113.

⁹² VARGA 2013, 110.

⁹³ KOVÁCS 1989, 24.

⁹⁴ LŐRINCZY-SZALONTAI 1993, 294.

⁹⁵ BÁLINT 1991, 217–218.

⁹⁶ KATALÓGUS 1996, 290–292 (Fodor István).

⁹⁷ RÉVÉSZ 2020, 332.

használatban, de lehetséges, hogy néhány temetkezés már a 11. század első negyedében került megásásra.⁹⁸ Az, hogy a fűrészfogas amuletteket tartalmazó elpusztult sír a temető mely korszakához tartozott, sajnos nem megállapítható. Az ugyancsak felszíni szórványként előkerült nagybörzsönyi csüngő környezetéből több fémtárgy is napvilágot látott, ezek közül azonban csak egy csepp alakú bronzcsörgő az, amely biztosan a 10–11. századra keltezhető.⁹⁹

A hazai kutatás már az 1970-es években felfigyelt a fűrészfogas amulettek keleti párhuzamaira a magyar koratörténettel kapcsolatba hozható Volga-vidéki lelőhelyeken. E tárgyak több példányát ismerjük a tankejevcai és tyetyusi temetők gyermeksíraiból,¹⁰⁰ de hasonló darabok kerültek elő a szaltovói temetőből is.¹⁰¹ Azon túl, hogy a fűrészfogas amulettek a Kárpát-medencei és a Volga-vidéki lelőhelyeken is kizárólag a gyermeksírok mellékleteiként jelennek meg, a tárgyak viseleti módjának tekintetében is párhuzam vonható a két térség között, hiszen a hazai leletekhez hasonlóan a Volga-vidéki temetkezésekben is legfeljebb három példány tartozott egy-egy viseleti egységhez. A tárgyak gyakoriságával és elterjedésével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az ilyen típusú amuletteket tartalmazó Kárpát-medencei honfoglalás kori temetőkből eddig minden esetben csak egy-egy fűrészfogas amulettel viselő gyermek sírja került elő, ezzel szemben a tankejevcai temető hat különböző sírjából közel annyi példányt ismerünk, mint a hazai lelőhelyekről összesen.¹⁰² Az azonban kérdéses, hogy ez a jelenség mennyire magyarázható a tankejevcai sírmező meglehetősen hosszú használati idejével, hiszen az ott előkerült fűrészfogas amuletteket tartalmazó sírok minden bizonnyal a temető teljes használati idejének csak egy rövidebb periódusához tartozhattak. A hazai és Volga-vidéki fűrészfogas amuletteket használó közösségek közti kulturális, valamint hitvilági kapcsolat megléte bizonyosnak tekinthető, melyet a leletek kontextusa is megerősít.¹⁰³ E tárgyak Kárpát-medencei jelenlétét azonban aligha tekinthetjük a távolsági kereskedelem eredményének. Mindamellet, hogy erre a tárgyak egyszerű kivitelezése sem adna feltétlenül okot, a szakonyi temető 2. sírjából előkerült fűrészfogas amulettel valószínűleg ugyan abból a – vélhetően karoling műhelyben készült – aranyozott bronz tárgyból vágta ki, mint a 7. sírból származó lószerszámdísz, tehát mindkét tárgyat az azokat használó közösség készíthette.¹⁰⁴ Ugyan a hazai kutatás korán felismerte a fűrészfogas amulettek keleti párhuzamait a Volga-vidéki temetőkből,¹⁰⁵ ennek ellenére a tárgytípus formai eredetének és kialakulásának kérdése eddig nem került a témához kapcsolódó vizsgálatok középpontjába. A fűrészfogas amulettek különleges, semmi mással össze nem téveszthető formáját azonban aligha lehetne előzmény, vagy előkép nélkülinek tekinteni. A tárgytípus lehetséges formai eredetét kutatva a Kijevi

⁹⁸ RÉVÉSZ 2020, 347–348.

⁹⁹ A megtaláló, Kóka István (TIM) szíves közlése.

¹⁰⁰ HALIKOVA 1973, 30–31.

¹⁰¹ MESTERHÁZY 1975, 100, 7. j.

¹⁰² 35. sír: 1 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 96–97); 508. sír: 1 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 138); 534. sír: 2 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 141); 615. sír: 3 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 147); 696. sír: 2 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 156); 840. sír: 1 db (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 169).

¹⁰³ HALIKOVA 1973, 21–35.

¹⁰⁴ HORVÁTH 2022b.

¹⁰⁵ BAKAY 1978, 140–141; HALIKOVA 1973, 30–31; MESTERHÁZY 1975, 100, 7. j.

Ruszhoz, valamint annak szélesebb környezetéhez köthető régészeti lelőhelyekről számos olyan amulettet találunk, melyek egy különleges skandináviai eredetű késtípus miniatűr változatai. A díszes tokban tartott, főként nők által viselt és használt kések kicsiny imitációinak számos formai variációja ismert, melyek között találunk finoman kidolgozott és meglehetősen elnagyolt példányokat is.¹⁰⁶ A tárgytypus – formai változatosságának ellenére – azonban több olyan jellemző vonással rendelkezik, melyek számos darabon egyaránt megtalálhatóak. Ezek között különösen szembeűnő ismertetőjegy a tárgyak élén látható motívum, mely az előképnek tekinthető skandináviai kések cizellált, vagy tausirozással díszített tokján feltűnő lépcsűzetes szélű háromszögekből álló mintasort idézi.¹⁰⁷ A kés alakú amulettek formai megjelenésében felfedezhető sematizálódás eredményeként a tárgyak élén megjelenő díszítés az egyszerűbb darabok esetében feltűnően hasonlít a Kárpát-medencei, valamint a már korábban tárgyalt Volga-vidéki temetők leletanyagából ismert fűrészfogas csűngők élén megfigyelhető gondosan, vagy elnagyoltan kialakított motívumra. Azonban mielőtt azt gondolnánk, hogy a fenti sorokban ismertetett hazai amulett típus a rusz kés alakú függők stilizált változata, érdemes figyelembe venni a tárgyak kronológiáját. Ahogy már korábban megállapíthattuk, a Kárpát-medencei fűrészfogas amulettek a 10. század során valószínűleg végig használatban voltak, ezzel szemben az oroszországi kutatás a kés alakú amulettek megjelenését a 11. századra,¹⁰⁸ használatukat pedig a 11–12, esetleg a 11–13. századra helyezte,¹⁰⁹ így azok semmiképp sem tekinthetők a hazai fűrészfogas csűngők előképének, annak ellenére, hogy a formai hasonlóság egyes darabok tekintetében meglehetősen nagyfokú. A tárgytypus eredete és kialakulása tehát továbbra is nyitott kérdés marad.

IV.3. Fogamulettek

A főként állatok fogaiból készített amulettek az apotropaikus tárgyak legarchaikusabb rétegéhez tartoznak, melyre a tárgyak egyszerűségén és széles körű elterjedésén túl számos őskori példa is rámutat.¹¹⁰ Ilyen módon az alább elemzésre kerülő amulett-típus őrzi a honfoglaló magyarság hitvilágának egyik legkorábbi hagyományát. E tárgyak – őskori és más párhuzamaikhoz hasonlóan – általában egyszerű, bárminemű felületi díszítést, vagy komolyabb utólagos megmunkálást nélkülöző – főként – állati fogak, melyeket nagyrészt eredeti formájukban használtak fel és viseltek egy furat, ritkább esetben pedig egy egyszerűbb, vagy összetettebb foglalat segítségével. A honfoglalás korának régészeti emléktanyagában jelenlegi ismereteink szerint mindösszesen 42 db – a viseletre szolgáló – furattal, esetleg foglallattal ellátott fogamulett található 35 különálló leletegyűttesből. Ebből bizonyosan 37 db származik feltárt temetkezésekből (összesen 30 sírból), további 4 db szórványleletként (összesen 3,

¹⁰⁶ KORSUN 2012, 47–49, 123–127.

¹⁰⁷ ARBMAN 1940, Taf. 178, 180.

¹⁰⁸ KORSUN 2012, 52, 75.

¹⁰⁹ KORSUN 2012, 52, 75; POKROVSZKAJA–TYANINA 2020, 88.

¹¹⁰ Reallexikon der germanischen Altertumskunde.

esetleg 4 különböző lelőhelyről), 1 db pedig telepleletként került elő. Ezek a számok azonban nem tartalmazzák az összes 10–11. századi temetkezésből származó fogleletet, ugyanis ismert néhány felfüggesztésre szolgáló furat, vagy foglalát nélküli példány is, melyek értékelése nem minden esetben egyértelmű. Ez utóbbi leleteket alapvetően két csoportra oszthatjuk annak tekintetében, hogy azok szándékosan lettek a sírba helyezve (azaz valódi mellékletekről beszélhetünk), vagy csak véletlenül – esetleg egy régebbi objektum metszésével, vagy a temetkezés későbbi bolygatásával – kerültek a sír betöltésébe.¹¹¹ A tudatosan sírba helyezett példányok közül néhány darab – melyek mérete erre alkalmas – akár használati tárgy is lehetett,¹¹² azonban a kisebb fogak – melyekhez hasonlókat tényleges viseleti elemként is ismerünk – rituális célból is sírba kerülhettek.¹¹³ Mivel az utóbb felsorolt tárgycsoportok elkülönítése nehéz és meglehetősen szubjektív, így vizsgálataim középpontjába azok a 10–11. századi környezetből származó fogleletek kerültek, melyeken a viseletre utaló nyom (furat, vagy foglalát) található.

A 10–11. századi fogamuletteket tartalmazó részletesen, vagy hozzávetőleg részletesen közölt sírok közül kilenc gyermek,¹¹⁴ tizennégy nő,¹¹⁵ egy pedig férfi temetkezésének bizonyult.¹¹⁶ Ezen kívül egy sírban egy nem meghatározható nemű felnőtt nyugodott.¹¹⁷ Az ilyen típusú amulettet viselő egyének életkori megoszlása meglehetősen változatos képet mutat. A Szob-vendelini 7. sírból előkerült maradványok bizonyosan két csecsemőhöz tartoztak,¹¹⁸ míg a Szob-kiserdei temető 60. sírjában nyugvó gyermek 6 év körüli volt.¹¹⁹ A gazdag mellékletű Ibrány-Esbó-halmi 197/a. sírba eltemetett előkelő lány mindössze 16-18 éves lehetett,¹²⁰ azonban ettől idősebb hölgyek is viseltek különböző fogakból készült

¹¹¹ A Győr-Pós-dombi temető 43. sírjából előkerült lófog mellett számos edény- és csonttöredék látott napvilágot a kibontott sírföldből (MESTERHÁZY 2014, 471), így feltehető, hogy a temetkezés megbolygatott egy korábbi régészeti objektumot, melynek leletei a temetés alkalmával visszak kerültek a sírgödörbe.

¹¹² A Karos-eperjesszőgi II/3. és a Bodroghalom-eresztvényhomoki 9. sírből egy-egy furat nélküli vaddisznóagyar került elő (RÉVÉSZ 1996, 16; HORVÁTH 2020, 43–44). A tárgyak – méretükből adódóan – talán a szarvasagancsból készült bogozókhoz hasonló eszközök lehettek.

¹¹³ Gyulafehérvár- Brândușei utca, 216. sír (GÁLL 2013, 149); Magyarhomorog-Kónyadomb, 11. sír (KOVÁCS 2019, 38–40); Magyarhomorog-Kónyadomb 79. sír (KOVÁCS 2019, 71); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 215. sír (HORVÁTH 2014, 164–165); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 227. sír (HORVÁTH 2014, 166); Szerbcsanád-Pojána III. dűlő (GÁLL 2013, 476); Temesvár-Csókaerdő F. sír (GÁLL 2013, 487).

¹¹⁴ Csongrád-Vendelhalom, 39. sír (VARGA 2013, 109); Halimba-Cseres, 54. sír (TÖRÖK 1962, 146); Halimba-Cseres, 859. sír (TÖRÖK 1962, 144); Kistokaj-Homokbánya, 66. sír (HORVÁTH 2020, 206); Majs-Udvari rétek, 456. sír (KISS 1983); Majs-Udvari rétek, 829. sír (KISS 1983); Szob-Kiserdő, 60. sír (BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210); Szob-Vendelin, 7. sír (HORVÁTH 2022a, 252); Visonta-Felsőrét, 38. sír (RÉVÉSZ 2008, 354).

¹¹⁵ Hajdúszoboszló-Árkoshalom, 226. sír (M. NEPPER 2002, 94); Homokmégy-Székes, 5. sír (GALLINA-VARGA 2016); Ibrány-Esbó-halom, 197/a. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 97–99); Letkés-Tégláégető, I/68. sír (BAKAY 1978, 87; HORVÁTH 2022a, 72); Magyarhomorog-Kónyadomb, 13. sír (KOVÁCS 2019, 42–43); Nagytarcsa-Temető utca 5. (KOVÁCS 1985, 125); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 90. sír (HORVÁTH 2014, 147–148); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 96. sír (HORVÁTH 2014, 148); Piliny-Leshegy, 3. sír (NYÁRY 1873); Sárrétudvari-Hízóföld, 118. sír (M. NEPPER 2002, 317–319); Sorokpolány-Berekalja, Kápolnai út, 112. sír (KISS 2000, 163); Szob- Kiserdő, 40. sír (HORVÁTH 2022a, 193); Tiszavasvári-Nagy Gyepáros, 9. sír (TÓTH 2014, 155); Timár-Béke Tsz. major I. temető, 8. sír (KOVÁCS 1988, 126).

¹¹⁶ Berettyóújfalú-Nagy Bócs-dűlő, 1226. objektum (LŐRINCZY-SZELEKOVSKY 2018, 255–257).

¹¹⁷ Gyulafehérvár- Brândușei utca, 24. (DRAGOTĂ 2003, 42; GÁLL 2013, 119).

¹¹⁸ HORVÁTH 2022a, 252.

¹¹⁹ BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210.

¹²⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 97–99.

függőket. A Magyarhomorog-könyadombi 13. sírból egy 30-35 éves,¹²¹ a Hajdúszoboszló-árkoshalmi 226. sírból egy 46-50 éves,¹²² a Sárrétudvari-hízóföldi 118. sírból és a Timár-Béke Tsz. majori I. temető 8. sírjából pedig egy-egy adultus korú nő maradványai kerültek elő.¹²³ A Berettyóújfalu-Nagy Bócsdűlőn előkerült magányos férfisír halottja 40-45 éves volt.¹²⁴ Értelemszerűen a szórványleletek és a részletesen nem ismert, vagy nem közölt temetkezések neme és életkora nem meghatározható.

A 10–11. század régészeti hagyatékával foglalkozó hazai kutatás a fogamulettekkel kapcsolatban már több ízben megállapította, valamint néhány példával alá is támasztotta, hogy a honfoglaló magyarság számos állat fogát látta alkalmasnak e célra.¹²⁵ Ahhoz, hogy pontosan mely fajokat sorolhatjuk ide, az amulettként használt 10–11. századi fogleletek teljeskörű felgyűjtése mellett, ugyancsak szükségzerű volt egy fajspektrum összeállítása is.¹²⁶ A tárgyalt korszakból származó eddig ismert és beazonosított fogamulett leletek összesen kilenc különböző fajtól származnak, azonban ezek aránya és jellege rendkívül érdekes képet mutat. Minden egyes példányt figyelembe véve a leggyakoribbak a gímszarvas-, vagy kutya fogból készült amulett. Előbbiből 11, vagy 12 lelőhely 12, vagy 13 különálló leletegyütteséből, illetve temetkezéséből 15 db, míg utóbbiból összesen 11 db került elő, valamennyi különböző lelőhelyről. Az ismert kontextusból származó sírleletek alapján megállapítható, hogy a gímszarvas „gyöngyfogából” készült függők viselete első sorban a nők körében volt népszerű,¹²⁷ de gyermekek temetkezéseiben is találkozhatunk velük.¹²⁸ Mindemellett az eddig ismert egyetlen ilyen típusú amulettel eltemetett férfi sírjából is gímszarvas szemfoga került elő.¹²⁹ A „gyöngyfogakkal” szemben a kutyák szemfogából készült csüngők kivétel nélkül gyermeksírok mellékletei voltak,¹³⁰ egy esetben azonban bizonyosan női nyakék részét alkotta egy kutya felső tépőfoga (P4).¹³¹ Az előbbiektől jóval szerényebb csoportot alkotnak a róka szemfogból készített amulett, melyekből összesen 5 db látott napvilágot 4 különböző temetkezéséből. E sírok kivétel nélkül nők maradványait rejtették.¹³² Medve fogából készített csüngőt mindössze 2 lelőhelyről ismerünk. Az

¹²¹ KOVÁCS 2019, 42–43.

¹²² M. NEPPER 2002, 94.

¹²³ M. NEPPER 2002, 317–319; KOVÁCS 1988, 126.

¹²⁴ LŐRINCZY–SZELEKOVSKY 2018, 255–257.

¹²⁵ DIENES 1972; KOVÁCS 1992, 53, 69. j; GALLINA–VARGA 2016.

¹²⁶ Az egyes publikációkban fellelhető fog- és csontamulettekhez felhasznált fajok több esetben tévesen, vagy egyáltalán nem kerültek meghatározásra a leletek közlésekor. Ezek beazonosításában Bárány Annamária (MNM) volt segítségemre.

¹²⁷ Homokmégy-Székes, 5. sír (GALLINA–VARGA 2016); Magyarhomorog-Könyadomb, 13. sír (KOVÁCS 2019, 42–43); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 96. sír (HORVÁTH 2014, 148); Szob-Kiserdő, 40. sír (HORVÁTH 2022A); Timár-Béke Tsz. major, I. temető, 8. sír (KOVÁCS 1988, 126).

¹²⁸ Halimba-Cseres, 54. sír (TÖRÖK 1962, 146); Halimba-Cseres, 859. sír (TÖRÖK 1962, 144); Majs-Udvari rétek, 829. sír (KISS 1983).

¹²⁹ Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő, 1226. objektum (LŐRINCZY–SZELEKOVSKY 2018, 255–257).

¹³⁰ Csongrád-Vendelhalom, 39. sír (VARGA 2013, 109); Kistokaj-Homokbánya, 66. sír (HORVÁTH 2020, 206); Majs-Udvari rétek, 456. sír (KISS 1983); Visonta-Felsőrét, 38. sír (RÉVÉSZ 2008).

¹³¹ Tiszavasvári-Nagy Gyepáros, 9. sír (TÓTH 2014, 155).

¹³² Hajdúszoboszló-Árkoshalom, 226. sír (M. NEPPER 2002, 94); Ibrány-Esbó-halom, 197/a. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 97–99); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 90. sír (HORVÁTH 2014, 147–148); Sárrétudvari-Hízóföld, 118. sír (M. NEPPER 2002, 317–319).

egyik példány egy ismeretlen nemű felnőtt temetkezéséből látott napvilágot,¹³³ a másik darabról azonban nem rendelkezünk közelebbi információkkal.¹³⁴ A korabeli amulettleletek között találhatók teljesen egyedi példányok is. Egy barlangi medve szemfogának fosszilis maradványából készült az az amulett, mely két csecsemő közös temetkezéséből került elő.¹³⁵ Vaddisznó agyarából és sertés metszőfogából készített függőt egy-egy sírból ismerünk. Előbbi egy gyermek nyakékát díszítette,¹³⁶ utóbbinak pontos leletkörnyezete ismeretlen.¹³⁷ Szintén egyedülálló és különleges leletnek számít a már korábban említett Piliny-leshegyi temető 3. sírjából származó füles foglalttal ellátott fosszilis cápa fog,¹³⁸ amely a sír többi melléklete alapján női viselet részét képezte.¹³⁹ Az állatfog amulettek előállításához használt fajokat számba véve figyelemreméltó, hogy e tárgyak – a fosszilis darabok kivételével – nagyrészt vadon élő állatok (gímszarvas, róka, medve, vaddisznó), illetve őrző-védő háziállatok (kutya) fogából készültek, azaz szinte teljesen hiányoznak közülük az egyébként könnyen elérhető háztáji haszonállatok. Ez a jelenség alighanem arra utal, hogy egyáltalán nem volt mindegy a tárgyak funkciója szempontjából, hogy azokat mely állat fogából készítették el. A 10–11. századi Kárpát-medence régészeti hagyatékából ismert fogamulettek között minden bizonnyal az egyik legszokatlanabb példány mégis egy emberi metszőfogból készült csüngő, mely a sorokpolányi temető 112. sírjában nyugvó nő gyöngysorának kiegészítője volt, azonban az eredeti tárgy mára sajnos elveszett.¹⁴⁰ Az imént felsorolt, beazonosított fajoktól származó amulettleletek mellett egy egyelőre nem meghatározott fajhoz tartozó állat fogából készült az a 4 db függő, mely a Letkés-Tégláégetőn feltárt I. temető 68. sírjába eltemetett nő nyakláncához tartozhatott.¹⁴¹ Ugyan az ilyen típusú amulettek általában egyedi darabjai voltak a szerényebb, vagy tekintélyesebb nyakékeknek, azonban – a letkési sírhoz hasonlóan – néhány esetben több példány tartozott egy-egy zárt viseleti egységhez. A halimbai temető 54. és 859. sírjában nyugvó

¹³³ Gyulaféhevár-Brândușei utca, 24. sír (DRAGOTĂ 2003, 42; GÁLL 2013, 119).

¹³⁴ 1894-ben Déva városától délkeletre egy 11, vagy 10–11. századi temető néhány sírja került elő. A leletek közül csak egy I. László dénárrol és egy átfúrt medvefogról van tudomásunk, a tárgyak azonban elvesztek. (GÁLL 2013, 97).

¹³⁵ Szob-Vendelin, 7. sír (HORVÁTH 2022a, 252).

¹³⁶ Szob-Kiserdő, 60. sír (BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a 209–210).

¹³⁷ Gyulaféhevár-Mentőállomás, III. temető, XXXIII. kutatóárok/1981. (GÁLL 2013, 81. t.).

¹³⁸ Ugyan a tárgyat – a pilinyi leleteket először közlő – Nyáry Jenő, később pedig Hampel József is cápa fogként határozta meg, azonban Dienes István – 1972-ben megjelent munkájában – „medveagyarként” aposztrofálta azt (DIENES 1972, 48), rá hivatkozva pedig Kovács László is hasonlóan vélekedett (Kovács 1992, 53, 69. j.). Ezzel szemben az újabb kutatások Nyáry Jenő megállapítását vélték helyesnek. Az amulettet 2020 körül Soós Rita kérésére vizsgálta meg Markó András régész, aki Nyáryhoz és Hampelhez hasonlóan szintén cápa fogként azonosította azt. (Bárány Annamária szíves közlése.) A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében őrzött leletet Bárány Annamária (MNM) – a jelen tanulmány témájához kapcsolódó egyeztetésünket követően – személyesen is megvizsgálta, miután kérésére Fülöp Réka (MNM) rendelkezésünkre bocsátotta azt. Nyáry Jenőhöz, Hampel Józsefhez és Markó Andrásához hasonlóan ő is fosszilis cápa fogként azonosított a tárgyat. Bárány Annamária és Fülöp Réka segítségét ezúton is megköszönöm.

¹³⁹ NYÁRY 1873.

¹⁴⁰ KISS 2002, 163.

¹⁴¹ HORVÁTH 2022a.

lányok két-két „gyöngyfogat” hordtak nyakláncukra fűzve,¹⁴² míg a Sárretudvari-Hízóföldön feltárt temető 118. sírjába elhantolt nő ékes hajfonatdíszét két róka szemfog tette még különlegesebbé.¹⁴³

A 10–11. századi környezetből származó hazai fogamulett leletek elterjedése meglehetősen nagy területet fed le, így nem csupán egy kisebb régió sajátosságáról beszélhetünk. Egyes darabok a Dunántúlon és a Dunához közeli területeken, míg mások a Duna-Tisza közén, valamint a Tiszántúlon kerültek elő, de néhány példány Erdélyből, illetve az Északi-középhegységből származik, így érdemes külön-külön is megvizsgálni az egyes fajok fogából készített amulettek elterjedési területét. A női és gyermekviselésben egyaránt megtalálható szarvasfog csüngők egy csoportja a Dunántúlról (a Kisalföld északi részéről,¹⁴⁴ a Dunántúli-középhegységből,¹⁴⁵ a Mezőföldről¹⁴⁶ és a Duna jobb partjának déli részéről¹⁴⁷), az Ipoly bal partjának legdélebbi területéről,¹⁴⁸ valamint a Duna-Tisza közének nyugati régiójából (a Pesti-síkságról¹⁴⁹ és a kalocsai Sárközből¹⁵⁰) került elő. Néhány darab – köztük a már említett férfisírból származó példány – azonban a Tiszántúlról (a Felső-Tisza-vidékről¹⁵¹ és a Berettyó-Körös-vidékről¹⁵²) ismert. Nagyjából e két csoport között található a kutyák szemfogából készült függők elterjedési területe. E tárgyak – a majsi és a Székesfehérvár-demkóhegyi temetőkből előkerült darabok kivételével – mind a Duna-Tisza közéről (az Alföld északi pereméről,¹⁵³ a Duna-Tisza közti homokhátságról¹⁵⁴ és a Tisza jobb partjának déli részéről¹⁵⁵), valamint a Tiszántúlról (a Nyíri-Mezőségről,¹⁵⁶ a Berettyó-Körös-vidékről,¹⁵⁷ a Maros mentéről¹⁵⁸ és a Tisza-Maros szögéből¹⁵⁹) származnak. Az eddigi leletek alapján csak nők által viselt rókafog amulettek az oroszvári darab kivételével mind a Tiszántúlról (a Rétközből,¹⁶⁰ a Hajdúságból¹⁶¹ és a Nagy-Sárretről¹⁶²) származnak, medvefogból készült függőket pedig csak Erdély területén találunk.¹⁶³ A többi hasonló tárgy a felhasznált fajok tekintetében teljesen egyedi darabnak tekinthető, legyen szó barlangi medve

¹⁴² TÖRÖK 1962, 144, 146.

¹⁴³ M. NEPPER 2002, 317–319.

¹⁴⁴ Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 96. sír (HORVÁTH 2014, 148).

¹⁴⁵ Halimba-Cseres, 54. sír (TÖRÖK 1962, 146); Halimba-Cseres, 859. sír (TÖRÖK 1962, 144).

¹⁴⁶ Székesfehérvár-Demkóhegy, 12. sír (BAKAY 1966, 49).

¹⁴⁷ Majs-Udvari rétek, 829. sír (KISS 1983).

¹⁴⁸ Szob-Kiserdő, 40. sír (HORVÁTH 2022a, 193; Szob, közelebből ismeretlen lelőhely 1. (HORVÁTH 2022a, 245); Szob, közelebből ismeretlen lelőhely 2. (HORVÁTH 2022a, 246).

¹⁴⁹ Nagytarcsa-Temető utca 5. (KOVÁCS 1985, 125).

¹⁵⁰ Homokmégy-Székes, 5. sír (GALLINA-VARGA 2016).

¹⁵¹ Timár-Béke Tsz. major, I. temető, 8. sír (KOVÁCS 1988, 126).

¹⁵² Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő, 1226. objektum (LŐRINCZY-SZELEKOVSKY 2018, 255–257); Magyarhomorog-Könyadomb, 13. sír (KOVÁCS 2019, 42–43).

¹⁵³ Visonta-Felsőréti, 38. sír (RÉVÉSZ 2008); Kistokaj-Homokbánya, 66. sír (HORVÁTH 2020, 206).

¹⁵⁴ Kecskemét-Városföld-Szarvastanya (HORVÁTH 1993, 341).

¹⁵⁵ Csongrád-Vendelhalom, 39. sír (VARGA 2013, 109); Csanytelek-Dilitor, 57. sír (SZÉLL 1941, 252).

¹⁵⁶ Tiszavasvári-Nagy Gyepáros, 9. sír (TÓTH 2014, 155).

¹⁵⁷ Vésztő-Kótpuszt, 3. sír (KOVÁCS 1992, 53, 69. j.).

¹⁵⁸ Csanádpalota-Juhász T. tanya, 526. objektum (PÓPITY 2021, 641–642).

¹⁵⁹ Oroszlámos-Vasútállomás (HAMPEL 1900, 674–676; KOVÁCS 1992, 39, 51–54).

¹⁶⁰ Ibrány-Esbó-halom 197/a. sír (ISTVÁNOVITS 2003, 97–99).

¹⁶¹ Hajdúszoboszló-Árkoshalom, 226. sír (M. NEPPER 2002, 94).

¹⁶² Sárretudvari-Hízóföld, 118. sír (M. NEPPER 2002, 317–319).

¹⁶³ Gyulafehérvár-Brândușei utca, 24. sír (DRAGOTĂ 2003, 42; GÁLL 2013, 119).

szemfogáról, vadkanagyarról, vagy akár emberi fogról. Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy azon fogamulett típusok, melyek több példánnyal is képviseltetik magukat a hazai leletanyagban, – egy-egy kivételtől eltekintve – nagyjából körülhatárolható, azonban kifejezetten széles és földrajzilag korántsem egységes területről származnak, így egyelőre kérdéses, hogy elterjedésük alapján levonhatók-e egyéb következtetések.

A fogamulették kronológiai helyzetének megállapításához az éremmellékletes sírok jelentik a legbiztosabb támpontot, így ezek vizsgálata elengedhetetlen a tárgytypus keltezéséhez. A különböző fogakból készült csüngőket és pénzeket egyaránt tartalmazó síregyüttesekből 10. századi itáliai, bizánci és arab, valamint 11. századi magyar érmék kerültek elő. Ezek között a legkorábbra keltezhető darabok a Halimba-cseresi 859, valamint a Piliny-leshegyi 3. sírból ismert itáliai veretek. A halimbai lány nyakláncát – a két „gyöngyfog” mellett – Provence-i Hugó (926–931) átfűrt milánói dénárja díszítette,¹⁶⁴ míg a pilinyi sírban megtalált női maradványok közül I. Berengár (915–925) Paviában vert érmei kerültek elő a foglalattal ellátott cápa fogamulett társaságában.¹⁶⁵ A Szob-kiserdei 60. sírba elhantolt gyermek különleges nyakékén a kifűrt vaddisznó agyar mellett VII. Kónsztantinosz és II. Romanosz (945–959) szoliduszának utánzata függött több más tárgy kíséretében.¹⁶⁶ Az Ibrány-Esbó-halmi 197/a. sírban nyugvó, igencsak tekintélyes mellékletekkel, többek között aranyozott ezüst hajfonatkorongokkal eltemetett 16–18 éves lányt az ásató megfigyelése alapján egy közös sírba helyezték a hozzá hasonló korú 197/b. sír halottjával,¹⁶⁷ a két temetkezés tehát egyidejűnek tekinthető. Az előbbinél meglehetősen szerényebb mellékletű 197/b. sírből előkerült váz mellett egy 10. század első feléből származó arab dirhem utánzatának töredéke látott napvilágot.¹⁶⁸ A nyakláncra fűzött, vagy ruhára varrt érmék segítségével a 10. századra keltezhető temetkezések mellett ismerünk egy Déva környéki leletet, amely bizonyosan a 11. század végéről származik. A várostól délkeletre 3–4 sír került elő – közelebről ismeretlen körülmények között – 1894-ben, melyek mellékletei közül mindössze egy átfűrt medvefogról, valamint egy I. (Szent) László (1077–1095) által vert érméről van tudomásunk.¹⁶⁹ Pontosabb adatok hiányában sajnos nem tudni, hogy a két tárgy egyazon, vagy két különböző sírből került-e elő, azonban az azóta elveszett ezüstdénár egyértelműen a 11. század második felére keltezi a megbolygatott temetőrészt, így feltehető, hogy az állati fogakból készült amulették viselete még a 11. század második felében, vagy annak végén is meglévő hagyomány volt a Kárpát-medencében.

Miután a 10–11. századi Kárpát-medence régészeti hagyatékában megtalálható fogamulették rendkívül egyszerű tárgyak, melyek egy-két valóban különleges kivételtől eltekintve mind a helyben megtalálható állatfajok fogaiból készültek, így nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy származási helyüket szükségtelen lenne a Kárpát-medencén kívül keresni. A fogamulették között elsőként előkerült, máig

¹⁶⁴ KOVÁCS 1989, 32; TÖRÖK 1962, 144.

¹⁶⁵ HORVÁTH–SOÓS 2019, 62.

¹⁶⁶ BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210; KOVÁCS 1989, 67.

¹⁶⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 99.

¹⁶⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 99–101.

¹⁶⁹ GÁLL 2013, 97.

egyedi darabnak számító pilinyi csüngő azonban több szempontból különbözik a hozzá hasonló tárgytól, így mindenképpen alaposabb vizsgálatra érdemes. A Piliny-leshegyi temetőtől nem messze található ipolytarnóci ősmaradvány lelőhely és a 3. sír cápafog amulettje közötti esetleges kapcsolat miatt – a tárgyról külön cikket író – Soós Rita kifejezetten elvetette annak lehetőségét, hogy a pilinyi cápafog kereskedelem útján került volna egykori tulajdonosához.¹⁷⁰ Azonban – elismerve azt, hogy az ipolytarnóci lelőhely és a pilinyi temető összekapcsolása a két hely közelségét tekintve valóban logikus – fontos kiemelni, hogy a tárgyalt amulett nem csak a felhasznált állatfog, hanem a rajta lévő fémből készült foglalat miatt is egyedinek tekinthető, ugyanis a hazai 10–11. századi fogamulettek között ez az egyetlen példány, amelyen a felfüggesztés nem egy egyszerű furat segítségével történt.¹⁷¹ A gondosan kialakított füles foglalattal ellátott fogamulett párhuzamai tehát hiányoznak a hazai leletanyagból, azonban megtaláljuk őket a kijevi Rusz vonzáskörébe tartozó lelőhelyeken,¹⁷² ahol a foglalattal ellátott karom- és fog amulettek fémből öntött imitációi is gyakran előfordulnak.¹⁷³ Itt érdemes megjegyezni, hogy a pilinyi lelet kapcsán maga Hampel József is oroszországi párhuzamokról tett említést.¹⁷⁴

V. Amulettviselet a 10–11. századi Kárpát-medencében a régészeti források tükrében

Ahogy a 10–11. századi amulettekkel foglalkozó hazai kutatás már korábban megállapította, az ilyen típusú tárgyak főként nők és gyermekek temetkezéseiből kerültek elő.¹⁷⁵ A jelen tanulmányban megvizsgált számos példa ugyancsak ezt támasztja alá, azonban a megállapítást nem tekinthetjük kizárólagosnak, hiszen egy esetben bizonyosan fegyveres férfisir melléklete volt egy gímszarvas „gyöngyfogából” készült amulett. Ugyan a reprezentatív elemzést megnehezítik a szórványleletek, valamint azon temetkezések, melyek nem ismert, vagy nem meghatározható nemű egyének maradványait rejtették, azonban a rendelkezésre álló adatok alapján is levonható több következtetés – a hiányosságok ellenére. A tanulmányban vizsgált három 10–11. századi amulett típus hazai példányai a miniatűr balták esetében csak szórványleletként ismertek, azonban a fűrészfogas- és fogamulettek több darabja jól, – vagy hozzávetőleg jól – dokumentált temetkezésekből került elő. Az ilyen módon vizsgálat alá vont leletek együttesen 12 gyermek, 14 nő, valamint – ahogy már említettük – 1 férfi sírjából ismertek. A fűrészfogas amulettek – Volga-vidéki párhuzamaikhoz hasonlóan – minden esetben gyermektemetkezések mellékletei voltak,¹⁷⁶ míg a különböző fogakból készített amulettek összesen 9

¹⁷⁰ Soós 2020.

¹⁷¹ A Homokmégy-székesi 5. sírban talált – eredetileg karikaácszerre akasztott – „gyöngyfog” amulett felső végét egy lemezből hajlított egyszerű foglalat vette körül, azonban a csüngőt – a többi ilyen típusú tárgyhoz hasonlóan – egy furat segítségével függesztették fel (GALLINA-VARGA 2016, 84).

¹⁷² KORSUN 2012, 16–17, 89.

¹⁷³ KORSUN 2012, 17–18, 89–90.

¹⁷⁴ HAMPEL 1900, 786–788.

¹⁷⁵ DIENES 1972, 51–52.

¹⁷⁶ HALIKOVA 1973, 30–31.

gyermek, 14 nő és 1 férfi sírjából kerültek elő. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a 10 – 11. századi Kárpát-medencében az amulettviselet szokása alapvetően valóban a gyermekekre és a nőkre jellemző, azonban ez semmiképp sem tekinthető kizárólagos megállapításnak.

A korábbi kutatás számára is felmerült az a kérdés, hogy a 10–11. századi régészeti hagyatékban miképpen kapcsolódnak össze a régebbi, pogány és az újabb, keresztény elemek.¹⁷⁷ Ennek nyomán érdemes megvizsgálni, illetve összehasonlítani azokat a temetkezéseket, melyekben egyaránt előfordulnak pogány amulettek és keresztény tárgyak. A 10–11. századi, esetleg 12. századi sírokból származó kereszték tényleges funkciójára azonban több magyarázat is létezik. Egy részükről feltételezhető, hogy valóban keresztény temetkezésekből kerültek elő, míg mások – a sír egyéb mellékletei, valamint a temetési rítus alapján egyszerű ékszerek, esetleg az amulettekhez hasonló okból viselt óvó-védő tárgyak lehettek.¹⁷⁸ Az azonban bizonyos, hogy ezek egyértelmű elkülönítése sok esetben korlátokba ütközik. A Kárpát-medence 10–11. századi leletanyagából származó amulettek kapcsán azonban mindenképp fontos megjegyezni, hogy az azokat tartalmazó sírok több esetben olyan temetőkhöz tartoztak, melyekben találkozhatunk keresztény tárgyakkal (általában mellkereszttekkel) más temetkezések mellékleteként. A két különböző tárgytípus jelenléte egyfelől magyarázható a temetőt használó közösség időközbeni keresztény hitre térésével, (azaz a pogány amulettel, valamint a keresztel eltemetett sírok a temető két különböző kronológiai fázisához tartoznak), de számolnunk kell azon lehetőséggel is, hogy a sírokból előkerült keresztény tárgyak nem feltétlenül reprezentálják sem az egyén, sem a közösség vallási hovatartozását.¹⁷⁹ A kereszték és különféle amulettek kapcsolatára ugyan aligha adható általános magyarázat egy-egy példán keresztül, azonban érdemes közelebbről megvizsgálni azon temetkezéseket, melyekben mindkét tárgytípus egyaránt előfordul. A 10–11. századi Kárpát-medencéből erre mindössze két példát találunk, egyiket a Rétközben, míg másikat az Ipolymentén. Az Ibrány-Esbó-halmi temető 197/a sírjában nyugvó 16-18 éves kora körül eltemetett előkelő lány gyöngysorát egy egyszerű ólomkereszt, valamint egy róka szemfogából készült csüngő ékesítette,¹⁸⁰ a Szob-kiserdei 60. sírba eltemetett 6 év körüli gyermek nyakékéhez pedig – más tárgyak mellett – egy pontkördíszes bronzkereszt és egy vadkanagyar függő tartozott.¹⁸¹ A temetkezések rítusa és mellékletei alapján az elhunytak keresztény volta kizárható, azonban a honfoglaló magyarok keleti hagyományához tartozó amulettek megléte feltételezi a velük együtt viselt kereszték hasonló, vagy megegyező funkcióját, tehát e két esetben joggal gondolhatjuk, hogy a fogamulettek, valamint a kereszték egymást kiegészítve, zárt viseleti egységet alkottak, így az e nyakékeket viselők, vagy az őket eltemető közösségek mindkét tárgytípushoz hasonló képzeteket társítottak. Egy, az ibrányihoz hasonló ólomkereszt, valamint egy kutya átfűrt szemfoga került elő Kecskemét-Városföld-Szarvastanya

¹⁷⁷ DIENES 1972, 48.

¹⁷⁸ LANGÓ-TÜRK 2004, 398–401.

¹⁷⁹ LANGÓ-TÜRK 2004, 398 – 401.

¹⁸⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 97–99.

¹⁸¹ BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210).

lelőhelyről,¹⁸² azonban a leletekkel kapcsolatos részletes információk mindeddig közöletlenek, így közelebbi vizsgálatuk nem lehetséges.

Amennyiben alaposabban megvizsgáljuk a különböző amuletteket tartalmazó temetkezések egyéb mellékleteit, megállapíthatjuk, hogy a legtöbb esetben e tárgyak egy komplex viseleti egység részeként fordulnak elő az egyes sírokban, hol szerény, hol kifejezetten impozáns nyakéket alkotva más kiegészítőkkel, – mint például az imént tárgyalt keresztekkel – együtt. Ugyan a jelen tanulmányban vizsgált három 10–11. századi amulett típus közül a miniatűr balták viseletben betöltött szerepe – szórványlelet voltak miatt – egyelőre Kárpát-medencei viszonylatban nem értékelhető, azonban a fűrészfogas csüngők, valamint a különböző fogamulettek között szép számmal akadnak olyanok, melyeket jól dokumentált körülmények között tártak fel, vagy legalább rendelkezünk az azokat tartalmazó sírok alapadataival és hozzávetőleg részletes információkkal a bennük talált egyéb mellékletekről. A Kárpát-medencei honfoglalás kori leletek között viszonylag ritkának számító fűrészfogas amulettek esetében is többféle viseleti kiegészítővel találkozhatunk. Habár a Szakonykavicsbányai 2. sírt a szántás megbolygatta, így az egyes mellékletek pontos helyét nem lehetett megállapítani, azonban a temetkezésből előkerült 3 db gyöngy eredetileg alighanem az oda eltemetett gyermek nyakában volt az aranyozott bronzlemezből kivágott fűrészfogas csüngővel együtt.¹⁸³ Szintén gyöngyöt találtak a Szob-kiserdei 73. sírba eltemetett kislány háromrét hajtott bronzhuzalból sodrott hurkos-kampós záródású nyakperecén a három fűrészfogas függő társaságában.¹⁸⁴ A Csongrád-vendelhalmi lelet előkerülési körülményei ugyan sajnos nem ismertek, azonban egykor bizonyosan a három amulettel alkotott zárt együttest az a kifűrt pénzérme, mely Theophilosz, Kónsztantinosz és II. Mikhaél (832–839) szoliduszának bronzból készült, aranyozott utánzata.¹⁸⁵ A gyöngyökkel, vagy pénzérmével viselt csüngők mellett meg kell említeni, hogy az Ikervár-Virág utcai temető 18. sírjából semmilyen egyéb melléklet nem került elő a vasból kovácsolt függőn kívül.¹⁸⁶ A fűrészfogas amulettekhez képest jóval változatosabb képet mutat a fogakból készült csüngők viselete, mely az ide sorolható leletek mennyiségét figyelembe véve talán nem meglepő. Az ilyen típusú amulettek az előbb tárgyalt csoporthoz hasonlóan a legtöbb esetben gyöngyökkel fordulnak elő, azonban megjelennek más tárgyak kíséretében is. A különféle gyöngyökkel együtt viselt fogcsüngőket tartalmazó temetkezések között több egymástól jól elkülöníthető csoportot határozhatunk meg a függőkkel együtt hordott gyöngyök sironkénti mennyiségét figyelembe véve. A legegyszerűbb együttesek 2, 3, vagy 4, esetleg 7 db gyöngyöt foglalnak magukba, melyek több esetben különbözőek méretüket, vagy típusukat tekintve. A Csanytelek-dilitori 57. sírből előkerült kutya fog amulettet 2 db – 1 db üveg- és 1 db ismeretlen típusú – gyönggyel viselte egykori tulajdonosa.¹⁸⁷ A Kistokaj-homokbányai temető 66. sírjában nyugvó

¹⁸² HORVÁTH 1993, 341.

¹⁸³ HORVÁTH 2022, 80.

¹⁸⁴ BAKAY 1978, 44; HORVÁTH 2022a, 214.

¹⁸⁵ BAKAY 1978, 140; KOVÁCS 1989, 24.

¹⁸⁶ KISS 2000, 46.

¹⁸⁷ SZÉLL 1941, 252.

gyermek is mindössze 2 db – egy kisebb és egy nagyobb – üveggyöngyöt viselt kutya fog amulettjével együtt.¹⁸⁸ Szintén 2 db gyöngy került elő a Szob-vendelini lelőhely 7. sírjába eltemetett két csecsemő mellől a kifúrt barlangi medvefoggal együtt. Ezek közül ugyan az egyik darab elveszett, azonban a meglévő példány üvegből készült.¹⁸⁹ Ugyancsak gyermekek temetkezésének bizonyult Majs-Udvari rétek 829. és Visonta-Felsőréti 38. sírja. Előbbiből legalább 2 db ón-, míg utóbbiból 1 db kalcedon és 2 db üveggyöngy került elő a szarvas-, illetve kutya fog csüngőkkel.¹⁹⁰ A Tiszavasvári-Nagy Gyepáros 9. sírjába eltemetett nő kutya tépőfogából készített függője mellett 3 db üvegpasztá gyöngy került elő.¹⁹¹ A Szob-kiserdei temető 40. sírjában fekvő idősebb nő összesen 4 db – 2 db üveg-, 1 db rúd-, valamint 1 db ismeretlen típusú – gyöngyöt viselt – a tárgyra az alapján vélhetően szarvasfogból készült – amulettjével.¹⁹² Az előbbiektől valamelyest több, összesen 7 db gyöngyöt viselt róka fog csüngőjével a Hajdúszoboszló-árkoshalmi temető 226. sírjában fellelt nő.¹⁹³ A mindössze néhány gyönggyel együtt hordott fogamulettek mellett egy kisebb csoportot alkotnak azok a függők, melyeket tíznél valamelyest több gyönggyel kerültek elő. Ilyen esettel csupán a Szob-kiserdei sírmező 60. és a Timár-Béke Tsz majori I. temető 8. sírjában találkozhatunk. A szobi kislány vadkanagyar amulettjével 12 db, míg a timári hölgy szarvasfog csüngőjével 13 db gyöngyöt viselt. Előbbiek közül 11 db üvegből, 1 db pedig kalcedonból készült,¹⁹⁴ míg utóbbiak között találhatók ólomszalagból csavart (2 db), vaslemezből hajlított (1 db), paszta (8 db), szemes (1 db) és kásagyöngyök (1 db) is.¹⁹⁵ A fogamuletteket tartalmazó nyakékek szerényebb példányai mellett találunk tekintélyesebb darabokat is, melyek az imént felsorolt leletekhez képest jelentősen több kiegészítőt foglaltak magukba. E körbe sorolható a Halimba-cseresi 54. sírban elhantolt gyermek, valamint a magyarhomorogi temető 13. sírjában nyugvó nő nyaklánc. Előbbiből összesen 30 db ép és töredékes gyöngy került elő, melyek üvegből, üvegpasztából, illetve ólomból készültek,¹⁹⁶ míg utóbbi temetkezés nyakéke 42 db gyöngyöt tartalmazott. Ezek közül 18 db üvegpasztá-, 17 db egész és 4 db töredékes állapotú kása-, 7 db pedig ismeretlen típusú gyöngy volt.¹⁹⁷ Az előbb említett két lelethez hasonló, ám valamelyest gazdagabb nyakékek láttak napvilágot a Sorokpolány-berekaljai 112, az Ibrány-Esbó-halmi 197/a, valamint az Oroszvár-Wiesenacker-dűlői 96. sírból. A sorokpolányi sírba eltemetett nő nyakékét összesen 65 db gyöngy, valamint a közéjük felfűzött emberi metszőfogból készült csüngő alkotta. A nyak körül előkerült gyöngysor 57 db kő- és 8 db üveggyöngyből állt.¹⁹⁸ Az előkelő ibrányi lány rózsafűzérhez hasonlóan kialakított nyaklánc, – melyre a róka fog amulettet és az ólomkeresztet felfüggesztették – 66 db gyöngyből állt. Ezek mindegyike üveg-

¹⁸⁸ HORVÁTH 2020, 206.

¹⁸⁹ HORVÁTH 2022a, 252.

¹⁹⁰ KISS 1983, 132; RÉVÉSZ 2008, 354.

¹⁹¹ TÓTH 2014, 155.

¹⁹² HORVÁTH 2022a, 193.

¹⁹³ M. NEPPER 2002, 94.

¹⁹⁴ BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210.

¹⁹⁵ KOVÁCS 1988, 126.

¹⁹⁶ TÖRÖK 1962, 146.

¹⁹⁷ KOVÁCS 2019, 42–43.

¹⁹⁸ KISS 2000, 163.

, valamint üvegpasztagyöngy volt.¹⁹⁹ Az oroszvári sírban nyugvó nő nyakékét a „gyöngyfog” mellett 76 db (72 db üveg- és 4 db rúd-) gyöngy alkotta.²⁰⁰ Az eddig felsorolt, különböző fogakból készült függőket tartalmazó szerényebb, vagy gazdagabb nyakláncok mellett ismert néhány sír, melyből száznál is több, vagy éppen több száz gyöngy került elő az amulettek mellől. A Letkés-téглаégetői I. temető 68. sírjából összesen 217 db,²⁰¹ míg a Halimba-cseresi 859. sírból nem kevesebb, mint 628 db különböző típusú gyöngy került elő a vázak nyakcsigolyáinak környékéről.²⁰² A letkési sírban nyugvó nő nyakékéhez 4 db átfűrt – ismeretlen állattól származó – fogamulett tartozott,²⁰³ a halimbai sírba elhantolt gyermek temetkezéséből viszont 2 db gímszarvas szemfog látott napvilágot.²⁰⁴ Utóbbi sír esetében az ásató ugyan a gyöngyökkel kapcsolatban akképp vélekedett, hogy azok eredetileg a ruhára lehettek felvarrva,²⁰⁵ azonban nem lehet kizárni azt sem, hogy egykor egy impozáns nyakéket alkottak. A Sárretudvari-hízó földi temető 118. sírjában nyugvó nő róka fogból készült csüngőit ugyan nem a nyakában, hanem baloldali hajfonatdíszébe fűzve viselte, azonban a hajfonatkoronghoz rögzített tekintélyes gyöngysor összesen 144 – különböző típusokba sorolható – gyöngyöt tartalmazott.²⁰⁶ A gyöngyök mellett, ha nem is túl gyakran, de több esetben találkozhatunk a különböző fogamulettek társaságában a nyakláncra akasztott, átfűrt kauricsigákkal, vagy toronycsigákkal. A Visonta-Felsőréti temető 38. sírjában nyugvó gyermek temetkezéséből, valamint a Nagytarcsa-Temető utcai női sírból mindössze 1-1 db,²⁰⁷ míg az Oroszvár-Wiesenacker-dűlői 96. sírba eltemetett nő mellől 6 db kauricsiga került elő.²⁰⁸ A Magyarhomorog-könyadombi 13. és a Timár-Béke Tsz. majori I. temető 8. sírjában elhantolt nők kauricsigákat és toronycsigákat is viseltek szarvasfogból készített amulettjükkel. Míg a magyarhomorogi sírből 2 db kauri- és 3 db toronycsiga látott napvilágot,²⁰⁹ addig a timári hölgy maradványainak feltárásakor 5 db kauri- és 9 db toronycsiga került elő.²¹⁰ A már korábban említett Sárretudvari-hízó földi 118. sírban nyugvó nő nyakéke ugyan csak néhány gyöngyből állt, azonban baloldali hajfonatdíszét – melyben amulettjeit viselte – többek között 6 db kauricsiga és 2 db kagyló ékesítette.²¹¹ A fogamuletteket tartalmazó sírok leletegyütteseiben néhány esetben előfordulnak pénzermék, melyek keltezőértékéről már korábban szót ejtettünk. Ezek közül azonban valószínűleg csak a Halimba-cseresi 859. és a Szob-Kiserdei 60. sírből ismert pénzek képezték a nyakékek részét.²¹² Ezen átfűrt érmék tényleges szerepe ugyan nehezen megállapítható, azonban, ahogy azt már a korábbi kutatás

¹⁹⁹ ISTVÁNOVITS 2003, 97–99.

²⁰⁰ HORVÁTH 2014, 148.

²⁰¹ BAKAY 1978, 87; HORVÁTH 2022a, 72.

²⁰² TÖRÖK 1962, 144.

²⁰³ BAKAY 1978, 87; HORVÁTH 2022a, 72.

²⁰⁴ TÖRÖK 1962, 144.

²⁰⁵ TÖRÖK 1962, 144.

²⁰⁶ M. NEPPER 2002, 317–319.

²⁰⁷ RÉVÉSZ 2008, 354; KOVÁCS 1985, 125.

²⁰⁸ HORVÁTH 2014, 148.

²⁰⁹ KOVÁCS 2019, 42–43.

²¹⁰ KOVÁCS 1988, 126.

²¹¹ M. NEPPER 2002, 317–319.

²¹² BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210; TÖRÖK 1962, 144.

is feltételezte, az egyszerű, ékszerként való használat mellett, némely darab akár óvó-védő funkciót is betölthetett,²¹³ így a fogakból készült függők mellé felfüggesztett pénzek az amulettekhez hasonló, esetleg azokkal egyenértékű célokat is szolgálhattak. Az előbbiekből felsorolt tárgytípusok mellett néhány esetben találkozhatunk olyan kiegészítőkkel, melyek csupán egy-egy kivételes alkalommal kerültek az amulettek mellé. Ezek közül mindenképp említésre méltó a – már többször is tárgyalt – Szob-kiserdei 60. sírban nyugvó gyermek különleges nyakéke, melyen a vaddisznóagyardból készült függő, a pontkördíszes bronzkereszt, és a kisebb-nagyobb gyöngyök mellett egy vascsipesz, egy kettős kónikus mészköcsüngő és egy bronzból öntött fél fülesgomb is helyet kapott.²¹⁴ A szobi temetkezés mellett érdemes szót ejteni a Timár-Béke Tsz. majori I. temető 8. sírjába eltemetett nő nyakékének közelében talált ón-ólomtöredékekről, melyek az ásató szerint talán egy félhold alakú csüngő maradványai lehettek.²¹⁵ A fenti sorokban közelebről is megvizsgált példák alapján egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a különböző amuletteket a legtöbb esetben más tárgyak kíséretében viselték, azonban kétségtelen, hogy előfordulnak egyéb melléklet nélküli darabok is.²¹⁶ Mindemellett érdemes megjegyezni, hogy a jelen tanulmányban tárgyalt amulett típusok több esetben olyan tárgyak – például kauricsigák, kifűrt pénzérmék, vagy kereszték – társaságában kerültek elő, melyek viseletének okát a korábbi kutatás részben – az amulettekhez hasonlóan – az óvó-védő funkcióban látta,²¹⁷ így feltehető, hogy számos esetben nem csak az egyes tárgyak, hanem a belőlük összeállított teljes nyakék is amulettyszerű rendeltetéssel bírt.

A 10–11. századi Kárpát-medencéből ismert amulettek komplex vizsgálata, valamint az azokkal zárt viseleti egységeket alkotó kiegészítők elemzése mellett érdemes foglalkozni a különböző amulett típusok viseletben elfoglalt helyével, valamint a temetési rítusban betöltött szerepével. Miután a balta alakú amulettek összes hazai példánya szórványleletként ismert, így viseleti módjukat csak a külföldi párhuzamok alapján rekonstruálhatjuk. Ezeket figyelembe véve több fajta viseleti módról beszélhetünk. A legtöbb esetben vélhetően egyszerű csüngőként, a köpűn átfűzött bőrből, esetleg más szerves anyagból készült zsinór segítségével függesztették az övre, vagy a nyakba.²¹⁸ Mindemellett több olyan darab is ismert, melynek köpűjében egy kisebb nyél famaradványai is megmaradtak.²¹⁹ Ezen példányokat talán az övbe tűzve, esetleg az övre akasztott tarsolyban tartva viselhették egykori tulajdonosaik.²²⁰ A fűrészfogas amulettek több példánya ugyancsak szórványleletként került elő, azonban a hiteles, dokumentált körülmények között feltárt darabok arra utalnak, hogy a tárgyakat egykor nyakban viselték. A szakonyi temetőből ismert darabot tartalmazó temetkezést sajnos a szántás

²¹³ GALLINA–VARGA 2016, 43.

²¹⁴ BAKAY 1978, 29–33; HORVÁTH 2022a, 209–210.

²¹⁵ KOVÁCS 1988, 126.

²¹⁶ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Gyulafehérvár-Brândușei utca, 24. sír (GÁLL 2013, 119); Majs-Udvari rétek, 456. sír (KISS 1983, 106); Oroszvár-Wiesenacker-dűlő, 90. sír (HORVÁTH 2014, 147–148).

²¹⁷ GALLINA–VARGA 2016, 43; KOVÁCS 2008; LANGÓ–TÜRK 2004, 398 – 401; PROHÁSZKA 2013, 483.

²¹⁸ FÜREDI et al. 426.

²¹⁹ FÜREDI et al. 414, 421, 62. j.

²²⁰ FÜREDI et al. 426.

megbolygatta,²²¹ azonban a feltáró véleménye szerint a függőt egykor nyakban viselték.²²² Az Ikervár-Virág utca 18. sírból előkerült vasból készült fűrészfogas csüngő a váz koponyájának töredékei között volt,²²³ így egykor bizonyosan nyakba akasztva hordhatták bőrből, vagy más szerves anyagból készült zsinóron, a tankejevkai temetőből ismert példányokhoz hasonlóan.²²⁴ Szintén nyakban viselhették a szobi amuletteket, melyeket egy háromrét hajlított bronzhuzalból sodrott nyakperecre fűztek fel.²²⁵ Az ásató leírása szerint a nyakperecre felfűzött függők a váz nyakában voltak,²²⁶ azonban a sírrajz alapján nem kizárható, hogy a tárgyakat eredetileg a viseleti helyzettől eltérő módon, a halott mellkasának jobb oldalára helyezték a temetéskor.²²⁷ Ez utóbbi lehetőséget erősíti az a tény, hogy a nyakperec a sír feltárásakor már sérült állapotban került elő,²²⁸ így valószínűleg ebben a formában is lett eltemetve, azaz a tényleges viseletre a temetéskor már alkalmatlan volt. A szobi sírból előkerült csüngők esetében dokumentált felfüggesztési mód mellett érdemes megjegyezni, hogy a nyakperecek amulettviseléssel való kapcsolata a skandináv, valamint a Volga-vidéki lelőhelyeken is egyaránt megfigyelhető.²²⁹ Ahogy korábban megállapítottuk, a fűrészfogas amulettek hármásával történő viselése a Kárpát-medencén kívül szintén megjelenik a már többször említett tankejevkai temetőben is,²³⁰ azonban ez a szokás a különböző skandináviai függők esetében is gyakori jelenség.²³¹ A jelen tanulmányban vizsgált amulett típusok legnagyobb csoportját alkotó, főként állati fogakból készített csüngők esetében már többféle felfüggesztési móddal is találkozhatunk. A legtöbb példány egy egyszerű furat segítségével volt – gyakran nem egyedül, hanem más egyéb tárgyak kíséretében – a nyakláncra fűzve. Emellett azonban egy kivételes alkalommal a hajfonatot díszítő gyöngysor részeként kerültek elő hasonló amulettek.²³² A nyakláncra, vagy hajfonatdíszre hordott függők mellett ismert néhány karikaékszeren viselt példány is. Ezek egyike, egy egyszerű huzalkarikára akasztott gímszarvas szemfog a Homokmégy-székesi 5. sírból került elő,²³³ míg egy közelebből nem ismert szobi lelőhelyről származik az a szintén „gyöngyfogból” készült amulett, amely egy S-végű karikán függött.²³⁴ A különböző fogamulettek felfüggesztését tekintve mindenképp egyedülálló darabnak számít a Piliny-leshegyi cápa fogcsüngő, melyet szokatlan módon nem átfűrtak, hanem egy vasból készült füles foglalattal láttak el.²³⁵

²²¹ HORVÁTH 2022, 80.

²²² DIENES 1972, 48.

²²³ KISS 2000, 46.

²²⁴ HALIKOVA 1973, 30–31.

²²⁵ BAKAY 1978, 44; HORVÁTH 2022a, 214–215.

²²⁶ BAKAY 1978, 44.

²²⁷ BAKAY 1978, 48, 29. kép.

²²⁸ BAKAY 1978, 44.

²²⁹ DUCZKO 2004; STEPANOVA 2017, 48.

²³⁰ A tankejevkai temető 615. sírjából összesen 3 db fűrészfogas csüngő került elő (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 147).

²³¹ DUCZKO 2004, 91; GARDELA 2014, 131.

²³² Sárétudvari-Hízó föld, 118. sír (M. NEPPER 2002, 317–319).

²³³ GALLINA–VARGA 2016, 84.

²³⁴ HORVÁTH 2022a, 245.

²³⁵ HORVÁTH–SOÓS 2019, 62.

VI. Összegzés

A Kárpát-medencéből előkerült 10–11. századi amulettek komplex – típusok szerint elkülönített, valamint együttes – elemzése ugyan még számos lehetőséget nyújt a tárgycsoport értékeléséhez, azonban jelen tanulmányomban törekedtem átfogó képet adni a 10–11. századi amuletthasználatról, különös figyelmet fordítva a megvizsgált típusok eredetére, elterjedésére, viselőire, valamint viseletben betöltött helyére, szerepére. A 10–11. századi Kárpát-medencei amulettek, valamint a korabeli amuletthasználat kutatása azonban továbbra is széles perspektívát kínál a téma társadalmi, vallási és kulturális hátterének vonatkozásában.

Irodalom

CAPELLE–JANKUHN–KRAUSE–RANKE–THRANE:

T. Capelle–H. Jankuhn–W. Krause–K. Ranke–H. Thrane: Amulett. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 1. 268–274.

BAKAY 1978:

Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. – Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung. Studia Comitatus 6. Szentendre 1978.

BÁLINT 1991:

Bálint, Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

BÁRÁNY–OBERSCHALL 1953:

Bárány-Oberschall, Magda: Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter 2. 1953, 207–251.

DE BRUYN 2017:

Theodore de Bruyn: Making Amulets Christian. Artefacts, Scribes and Contexts. 2017.

DIENES 1961:

Dienes István: Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: Éri I. (szerk.): A kiskvárdai vár története. Kiskvárda 1961.

DIENES 1972:

Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972.

DUCZKO 2004:

Wladyslaw Duczko: Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden–Boston 2004.

ECKSTEIN–WASZINK 1950:

F. Eckstein – J. H. Wascink: Amulett. In: Reallexikon für Antike und Christentum. Band 1. Stuttgart 1950, 397–411.

FODOR 1980:

Fodor István: *Verecke híres útján...* Budapest 1980.

FODOR 1981:

Fodor István: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján) (Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert [Aufgrund der Bodenfunde]). Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1981, 85–89.

FODOR 1986:

Fodor, István: On the Contacts of Hungarians with the Baltic Area in the 9th–11th Centuries (From an Archaeologist's Point of View). Hungarian Studies 2. 1986, 217–226.

FODOR 2001:

Fodor István: Az államalapítás korának hadserege. A Makói Múzeum Füzetei 98. Makó 2001.

FODOR 2014:

Fodor István: Előzetes beszámoló a hajdúdorogi Kövecses-halmon végzett ásatásról (Preliminary report on the excavation at Hajdúdorog-Kövecses-halom). In: Anders Alexandra–Balogh Csilla–Türk Attila (szerk.): Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday). Opitz Archaeologica 6 – MTA BTK MÖT kiadványok 2. Budapest 2014, 613–626.

FÜREDI 2012:

Füredi Ágnes: Honfoglalás kori tarsolylemez Pest megyében. A Bugyi-felsőványi 2. sír. Archaeologiai Értesítő 137. 2012, 207–234.

FÜREDI et al. 2017:

Füredi Ágnes–Király Ágnes–Pópity Dániel–Rosta Szabolcs–Türk Attila–Zágorhidi Czigány Bertalan: Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–12. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről. In: Hadak útján 24.: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 24. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. 2. kötet. Budapest–Esztergom 2017, 413–463.

FÜREDI et al. 2018:

Füredi Ágnes–Türk Attila–Zágorhidi Czigány Bertalan: Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–13. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a kora Árpád-kori rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről. In: Türk Attila – Александр С. Зеленков (szerk.): Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia Volume 12. Budapest 2018, 483–514.

GALLINA–VARGA 2016:

Gallina Zsolt–Varga Sándor: A kalocsai Sárköz a 10–11. században. A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei 1. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10. Szeged–Budapest 2016.

GARDEŁA 2014:

Leszek Gardeła: Scandinavian Amulets in Viking Age Poland. Rzeszów 2014.

GÁLL 2013:

Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged 2013.

HALIKOVA 1973:

J. A. Halikova: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. Hajdúsági Múzeum Évkönyvei 1. Hajdúböszörmény 1973, 21–35.

HALIKOVA–KAZAKOV 1977:

- J. A. Halikova–E. P. Kazakov: Le cimetière de Tankeevka. In: Erdélyi, István (ed.): Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l' Est. Budapest 1977, 21–221.
- HAMPEL 1900:
- Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler Gy. – Szilágyi S. (szerk.): A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest 1900, 507–826.
- HORVÁTH 2014:
- Horváth Ciprián: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Szeged 2014.
- HORVÁTH 2022:
- Horváth Ciprián: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a Nyugat-Dunántúlon I. Budapest 2022.
- HORVÁTH 2022a:
- Horváth Ciprián: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a Szobi és a Váci járás területén. Budapest 2022.
- HORVÁTH–SOÓS 2019:
- Horváth Ciprián–Soós Rita: Piliny-Leshegy. In: Horváth Ciprián: Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged–Budapest 2019, 57–65.
- ISTVÁNOVITS 2003:
- Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- KAT. BUDAPEST 1996:
- „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Révész László, Wolf Mária és M. Nepper Ibolya közreműködésével: Fodor István. Budapest 1996.
- KISS 1983:
- Kiss Attila: Baranya megye 10–11. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest 1983.
- KISS 2000:
- Kiss Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely 2000.
- KORSUN 2012:
- В. Е. Коршун: Языческие привески Древней Руси 10–14 веков. Москва 2012.
- KOVÁCS 1985:
- Kovács László: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 1985, 125–139.
- KOVÁCS 1988:
- Kovács László: A Tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 1988, 125–158.

KOVÁCS 1989:

Kovács, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *Fontes Archaeologici Hungariae* 19. Budapest 1989.

KOVÁCS 1992:

Kovács László: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991/92. Szeged 1992, 37–74.

KOVÁCS 2008:

Kovács, László: Vulvae, Eyes, Snake Heads. *Archaeological Finds of Cowrie Amulets*. 2008.

KRASSZON 1993:

Krasszon Dezső: Amulett. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Budapest 1993, 80–81.

LANGÓ–TÜRK 2004:

Langó Péter–Türk Attila: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai egyszerű mellkeresztek tipológiájához). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 10. Szeged 2004, 365–457.

LASSÁNYI 2018:

Lassányi Gábor: Egy ókori amulett az aquincumi katonaváros területéről. In: Korom Anita (főszerk.): *Relationes Rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia Volume* 10. Budapest 2018, 157–165.

LŐRINCZY–SZALONTAI 1993:

Lőrinczy Gábor–Szalontai: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez 1. – *Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6–11. Jahrhundert* 1. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30-31/2. Miskolc 1993, 279–320.

MAKAROV 1992:

Макаров, Н. А.: Древнерусские амулеты-топорики. *Российская археология* 1992:2. 1992, 41–56.

MESTERHÁZY 1975:

Mesterházy Károly: Honfoglalás kor kerámiánk keleti kapcsolatai. *Folia archaeologica* 26. 1975, 99–117.

MESTERHÁZY 1997:

Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. *Életünk* 1997/1. 1997, 30–67.

MESTERHÁZY 1998:

Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida-iraki művészet. *Századok* 1998. 1998, 129–159.

M. NEPPER 2002:

M. Nepper Ibolya: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.

NÉMETH 1972:

Немет, П.: Образование пограничной области Боржава. In: Проблемы археологии и древней истории угров. Ред.: Смирнов, А. П.–Чернецов, В. Н.–Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 206–220.

NÉMETH 1975:

Németh Péter: Borsova határvármegye kialakulása. In: Németh Péter (szerk.): Tanulmányok Kisvárdáról 5. Kisvárda 1975.

NÉMETH 2006:

Németh György: K3 Aquincumban. Egy mágikus amulett feliratának értelmezése. Ókor 2006/2. 2006, 49–52.

NYÁRY 1873:

Nyáry Jenő: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. Archaeologiai Közlemények 9. 1873, 16–25.

PIRIGYI 2004:

Pirigy István: Amulett. In: Diós István–Viczián János (szerk.): Magyar Katolikus Lexikon. Budapest 2004, 223–224.

ПОКРОВСКАЯ–ТЯНИНА 2020:

Покровская Л. В., Тянина Е. А. ПРИВЕСКИ-АМУЛЕТЫ В ВИДЕ МИНИАТЮРНЫХ НОЖЕН В СРЕДНЕВЕКОВОМ НОВГОРОДЕ (ХРОНОЛОГИЯ И ТОПОГРАФИЯ) // Новгородский исторический сборник. 2020. №.

PÓPITY 2021:

Pópity Dániel: Avar és Árpád-kori népesség a Maros mentén. Településtörténeti kutatások a Maros folyó völgyének magyarországi szakaszán. (Doktori disszertáció) Budapest 2021.

PROHÁSZKA 2013:

Prohászka Péter: Észrevételek a Kárpát-medence honfoglalás és államalapítás kori bizánci éremforgalmához. In: Révész László–Wolf Mária (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 471–492.

RÉVÉSZ 1996:

Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1999:

Révész László: *Emlékezetek utatok kezdetére...* Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest 1999.

RÉVÉSZ 2008:

Révész László: Heves megye 10–11. századi temetői. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.

RÉVÉSZ 2020:

Révész László: A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged–Budapest 2020.

SOÓS 2020:

Soós Rita: Cáfafog amulett egy honfoglalás kori sírból. (2020. 04. 19.)
<https://mnm.hu/hu/cikk/capafog-amulett-egy-honfoglalas-kori-sirbol>

SZÉLL 1941:

Széll Márta: 11. századi temetők Szentes környékén. *Folia archaeologica* 3–4. 1941, 231–265.

TÓTH 2014:

Tóth Anikó: A nyíri Mezőség a 10–11. században. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szeged 2014.

TÖRÖK 1962:

Gyula, Török: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert – *Archaeologia Hungarica*, Series nova 39. Budapest 1962.

VARGA 2013:

Varga Zsuzsanna: Honfoglalás kori temető Csongrád-Vendelhalmon. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* 1. Szeged 2013, 105–143.

ZELENYIN 1936:

Д. К. Зеленин: Культ онгонов в Сибири. Москва–Ленинград 1936.